

NAZIKOMMUNISME?

Arbeiderpartiets syn på Sovjetunionen 1939-40

Eirik Wig Sundvall

Masteroppgave
ved Institutt for arkeologi, konservering og historie

UNIVERSITETET I OSLO

Våren 2013

Jeg ønsker å takke professor Øystein Sørensen for veiledningen av mitt masterprosjekt. Det har vært et privilegium å ha en av Norges mest inspirerende historikere som veileder. En stor takk skylder jeg også de trivelige medarbeiderne på Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek for uvurderlig hjelp til kildeinnsamlingen. Takk til Jorunn Bjørgum, Anna Kaasen, Marianne Engelstad og Ståle Wig for å ha lest gjennom utvalgte kapitler og gitt verdifull tilbakemelding. Spesielt stor takk skylder jeg Lars Hasvoll Bakke som tok seg tid til å lese hele første utkast. Videre vil jeg takke min far for gjennomlesning av oppgaven, og for å ha smittet meg med sin historieinteresse for mange år siden. Til slutt vil jeg takke min forlovede Christine, for å ha lest korrektur av samtlige utkast og for å ha sagt *ja*.

Eirik Wig Sundvall

Oslo 12. mai 2013

© Eirik Wig Sundvall

2013

Nazikommunisme? – Arbeiderpartiets syn på Sovjetunionen 1939-40

Eirik Wig Sundvall

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

Den 23. August 1939 inngikk Sovjetunionen ikkeangrepspakt med det nazistiske Tyskland. Pakten ga Hitler frie tøyler til å gå til krig mot Polen, noe han gjorde litt over en uke senere. 17. september marsjerte sovjetiske tropper inn i Øst-Polen med tysk velsignelse. I november samme år angrep Sovjetunionen Finland. Den norske arbeiderbevegelsen var rystet i grunnvollene. «Nazikommunisme» ble et vanlig skjellsord for å betegne Sovjetunionens nye linje. Sovjets utenrikspolitikk i disse månedene, som markerte starten på Andre verdenskrig i Europa, kom til å endre Arbeiderpartiets syn på Sovjetunionen. «Arbeiderstaten» i øst hadde for mange arbeiderpartifolk stått som et sosialistisk foregangsland og et bolverk mot stormaktskrig og fascisme. Slike forestillinger smuldret vekk i 1939-40. For første gang tok Arbeiderpartiet klart og entydig avstand fra Sovjetunionen, en stat partiet tidligere hadde identifisert seg tett med.

Tema for denne oppgaven er holdningene i Arbeiderpartiet til Sovjetunionen i perioden fra 23. august 1939 til 9. april 1940. Oppgaven gjennomgår ordskiftet i og rundt Arbeiderpartiet, med partiets sentrale presseorganer som hovedkilder.

Ved siden av å gjennomgå reaksjonene på Sovjets utenrikspolitikk belyser oppgaven hvordan situasjonen fremprovoserte nytenkning i Arbeiderpartiet om Sovjetunionen som stormakt, samfunnsprosjekt og ideologisk referansepunkt. Flere forklaringsmodeller for Sovjets utvikling gjennomgås. I tillegg fremheves det at en ny ideologisk tendens, «totalitarismeperspektivet», fikk gjennomslag på sentralt hold i Arbeiderpartiet. Dette perspektivet vektla likhetene fremfor forskjellene mellom kommunisme og fascisme, og tegnet et grunnleggende skille mellom liberale demokratier og totalitære diktaturer. «Totalitær» og «nazikommunistisk» ble i denne tiden vanlige begreper for å understreke sovjetkommunismens likhetstrekk med fascismen.

Innhold

Sammendrag	V
Oversikt over sentrale aktører	XI
Forkortelser	XIII
Kapittel 1. Innledning	
Tema og problemstilling	1
Avgrensning og kildegrunnlag	2
Historiografi	5
Sentrale begreper	9
Nazikommunisme	10
Kapittel 2: Lyset i øst	
Fra oktoberrevolusjonen til Moskvaprosessene	11
Et lysende alternativ	11
Mot regjeringsmakt	13
«Klassekamp» mister hegemoniet	16
Troen på Sovjetunionen utfordres	18
Lyset falmer	20
Kapittel 3: Sjøkket	
Reaksjoner på ikkeangrepspakten og Sovjetunionens innmarsj i Øst-Polen, august til oktober 1939	23
Blankofullmakt til Hitler	23
Sovjetisk imperialisme	25
«Nazikommunistisk» innmarsj i Polen	27
Et brudd mot sosialistisk etikk	29
Polemikk med borgerlig presse	31
Sovjetunionen legger press på nabolandene	33
Kapittel 4: Landsmøtet	
Diskusjonen rundt endringene av Arbeiderpartiets prinsippprogram	35
Programforslaget	35
Motstanderne får ordet	38
Demokratisk fundament	39

Vis din tro av dine gjerninger!	40
<i>For</i> eller <i>mot</i> Sovjetunionen.....	42
Kapittel 5: Vinterkrigen	
Reaksjoner på Sovjetunionens krig mot Finland.....	43
Sovjetunionen angriper	43
Ingen sosialisme med fremmede bajonetter	44
Kamp om historien	47
Kamp om sosialistiske symboler.....	48
Opposisjon i Finlandsspørsmålet	49
Oppgjør i AUF	52
Krigen rykker nærmere Norge	54
Illusjonene som falt	56
Kapittel 6: Vårrengjøringen	
Vaktholdet mot «fiender av folkestyret» i arbeiderbevegelsen.....	59
Retorikken tilspisses.....	59
Rikets sikkerhet	61
Arbeiderbevegelsens <i>indre</i> sikkerhet	62
Kapittel 7: Hva hadde skjedd i Sovjet?	
Ulike teorier om utviklingen i Sovjetunionen	65
Militært statskupp?	65
Stalins personlige despoti?	67
Polemikk mellom Hegna og Scheflo.....	68
Meyers analyse.....	70
Pragmatiske forklaringer	73
Tranmæls sprikende forklaringer	75
En ny tendens	76
Kapittel 8: Sovjet som totalitær?	
Et nytt syn på Sovjetunionen får innpass i arbeiderbevegelsen	79
Ny idestrømning	80
Demokrati mot diktatur	82
Ideologiske berøringspunkter	84
Nazikommunistisk bastard	86
Uhyggelige likhetstrekk	87

Totalitarismeperspektivet	88
Kapittel 9: Avslutning	
Arbeiderpartiets endelige farvel med Sovjetunionen	91
Gjennomgang av oppgaven	91
Et nytt perspektiv	94
Rotfestede forestillinger eller retoriske våpen?	95
Det endelige farvel	97
Politisert tema i etterkrigstiden	98
Behov for videre forskning	99
Konklusjon	100
Kilder	
Aviser og tidsskrifter	103
Trykte kilder	103
Internettkilder	104
Litteratur	
Bøker og artikler	105
Hovedoppgaver og masteroppgaver i historie	108

Oversikt over sentrale aktører

Bull, Edvard (den eldre: d.e.) - 1881-1932. Historieprofessor og arbeiderpartipolitiker. I en periode nestleder i partiet. Representerte en radikal fløy av Arbeiderpartiet, som i 1930 fikk gjennomslag for et revolusjonært prinsippprogram.

Bull, Edvard (den yngre: d.y.) - 1914-1986. Sønn av Edvard Bull (d.e.). Historieprofessor og arbeiderpartipolitiker. Representerte en radikal fløy i AUFs sentralstyre, hvor han var medlem mellom 1937 og 1940. Senere aktiv i etableringen av Sosialistisk folkeparti (SF).

Brandt, Willy (Født Herbert Frahm) - 1913-1992. Tysk politiker og skribent. Levde i eksil i Norge mellom 1933-40. Innvilget norsk statsborgerskap i 1941. Aktiv skribent i arbeiderpartipressen. Senere ordfører i Berlin og forbundskansler i Vest-Tyskland.

Bratteli, Trygve - 1910-1984. Arbeiderpartipolitiker og presseman. Redaktør i AUFs organ *Arbeider Ungdommen* fra 1934-1940. Satt i tysk fangenskap under krigen. Senere partileder og statsminister (1971-72 og 1973-76).

Colbjørnsen, Ole - 1897-1973. Økonom og politiker. Tidligere kommunist som i ti år arbeidet i sovjetisk tjeneste. Colbjørnsen hoppet av fra Sovjet i 1931, og beveget seg snart over mot Arbeiderpartiet. Viktig pådriver for Arbeiderpartiets krisepolitikk (vedtatt i 1933).

Evensmo, Sigurd - 1912-1978. Journalist og forfatter. Ansatt i *Arbeiderbladet* 1938-49. Senere aktiv i etableringen av SF.

Gerhardsen, Einar - 1887-1987. Arbeiderpartipolitiker. Viseordfører i Oslo 1938-40 og nestformann i partiet fra 1939. Senere partiformann og statsminister (1945-51, 1955-61 og 1963-65).

Hegna, Trond - 1898-1992. Presseman og arbeiderpartipolitiker. Aktiv i den radikale grupperingen «Mot Dag» fram til dennes oppløsning i 1936. Senere stortingsrepresentant og formann i finanskomitéen.

Hindahl, Olav - 1892-1963. Fagforeningsman og politiker. LO-leder 1934-39. Arbeidsminister fra 1939 og senere også handelsminister.

Hornsrud, Christopher - 1859-1960. Arbeiderpartipolitiker. Statsminister i den kortlevde arbeiderpartiregjeringen av 1928.

Koht, Halvdan - 1873-1965. Arbeiderpartipolitiker og historieprofessor. Utenriksminister i Nygaardsvoldregjeringen.

Lie, Haakon - 1905-2009. Arbeiderpartipolitiker. Sekretær i Arbeidernes opplysningsforbund 1932-40. Senere partisekretær og profilert antikommunist.

Meyer, Håkon - 1896-1989. Arbeiderpartipolitiker, skribent og ideolog. Representerte på 1930-tallet en revolusjonær opposisjon i partiet. Samarbeidet med den tyske okkupasjonsmakt etter 9. april 1940. Ble etter krigen dømt i landsvikoppgjøret.

Moe, Finn - 1902- 1971. Pressemann og arbeiderpartipolitiker. Redaktør i *Det 20de Århundre* (sammen med Arne Ording) fra 1936 og utenriksmedarbeider i *Arbeiderbladet*. Senere stortingsrepresentant, og formann i utenrikskomitéen 1950–65.

Nordahl, Konrad - 1897-1975. Politiker og fagforeningsmann. Aktiv i NKP på 1920-tallet. Arbeiderpartimedlem fra 1929. LO-leder fra 1939-65.

Nygaardsvold, Johan - 1879-1952. Arbeiderpartipolitiker. Statsminister 1935-45.

Ording, Arne - 1898-1967. Pressemann, historiker (professor 1947) og arbeiderpartipolitiker. Aktiv i den radikale grupperingen «Mot Dag» fram til dennes oppløsning i 1936. Redaktør i *Det 20de Århundre* (sammen med Finn Moe).

Scheflo, Olav - 1883-1943. Pressemann og politiker. Sentral i NKPs ledelse 1923-1928. Gikk deretter over til Arbeiderpartiet hvor han resten av sitt liv var en radikal opposisjonsstemme. Redaktør av partiavisen *Sørlandet* (Kristiansand) 1931–39.

Scharffenberg, Johan - 1869-1965. Lege, skribent og sosialpolitiker. Engasjert samfunnsdebattant med bredt interessefelt. Aktiv i blant annet i den sosialistiske avholdsbevegelsen. Ofte assosiert med den reformistiske arbeiderbevegelsen.

Torp, Oscar Fredrik - 1893-1958. Arbeiderpartipolitiker. Partileder 1923-45. Sosialminister og finansminister (fra 1939) i Nygaardsvoldregjeringen. Senere statsminister 1951-55.

Tranmæl, Martin Olsen - 1879-1967. Pressemann og arbeiderpartipolitiker. Medlem i partiets sentralstyre 1918-63. Redaktør av *Arbeiderbladet* 1921-40 og 1945-49. Regnes som Arbeiderpartiets mektigste politiker i mellomkrigstiden.

Vold, Ragnar - 1906-1967. Pressemann og forfatter. Utenriksmedarbeider i *Dagbladet* fra 1934, redaktør fra 1945. Liberal kritiker av fascismen og kommunismen.

Øisang, Ole - 1893-1963. Pressemann, forfatter, ideolog og arbeiderpartipolitiker. Redaktør i partiavisa *Arbeider-Avisen* (Trondheim) 1925-1940. Valgt til partisekretær på landsmøtet i 1939. Etter 9. april representerte han partiet ved de mislykkede riksrådsforhandlingene.

Kilde: Norsk biografisk leksikon.¹

¹ Norsk biografisk leksikon på nett: <http://snl.no/.search?e=nbl> [Besøkt 03.05.2013]

Forkortelser

AUF	Arbeidernes ungdomsfylking. Arbeiderpartiets ungdomsorganisasjon.
AOF	Arbeidernes opplysningsforbund i Norge, etablert 1931. Politisk og faglig informasjonsaktivitet. Tilknyttet Arbeiderpartiet og LO.
Komintern	Den tredje internasjonale. Etablert i Moskva 1919, og tett knyttet til det russiske kommunistparti. Var i virksomhet til 1943.
LO/AFL	Landsorganisasjonen i Norge/ Arbeidernes faglige landsorganisasjon (Skiftet navn fra AFL til LO i 1957). Fagbevegelsens hovedorganisasjon. Vil bli omtalt som LO i denne oppgaven.
NKP	Norges kommunistiske parti. Etablert i 1923, av en fraksjon fra Arbeiderpartiet.
NSA	Norges sosialdemokratiske arbeiderparti. Eksisterte fra 1921 til 1927.

Kapittel 1. Innledning

«Den store illusjon om Sovjet-Samveldet som den sosialistiske mønsterstat som skulle være skoleeksempelen for sosialismens oppbygging i andre land, er forsvunnet lik en sepeboble og kommer aldri igjen. Da S t a l i n sluttet vennskapspakten og senere marsjerte inn i P o l e n og F i n n l a n d, drepte han samtidig troen hos den opplyste arbeiderklassen verden over om Sovjet-Samveldets misjon som pionérstat for fred og sosial rettferdighet. Gudebildet ble slått i stykker[...]».²

Slik oppsummerte LO-formann og tidligere NKP'er Konrad Nordahl det siste halve året i februar 1940. Sovjetunionens utenrikspolitikk høsten 1939 og vinteren 1939-40 rystet den norske arbeiderbevegelsen i grunnvollene. Nordahl satte ord på en følelse som var utbredt blant norske sosialister. Inngåelsen av den tysk-sovjetiske angrepspakten i 23. august 1939 var en skjellsettende begivenhet som, sammen med de sovjetiske angrepene på Polen og Finland senere samme år, kom til å endre synet på Sovjetunionen. I disse månedene tok Arbeiderpartiet for første gang klart og entydig avstand fra Sovjetunionen, en stat partiet tidligere hadde identifisert seg tett med. «Nazikommunisme» ble et hyppig brukt skjellsord mot Sovjetunionen og norske kommunister. Hvordan dette ble begrunnet ideologisk er i liten grad belyst tidligere. Det er heller ikke virkningene begivenhetene fikk på Arbeiderpartiets ideologi. Med tanke på den sentrale politiske posisjonen Arbeiderpartiet fikk i Norge i de påfølgende tiårene, og hvor viktig forholdet til Sovjetunionen ble for norske utenrikspolitiske veivalg, er det overraskende at en slik dybdeundersøkelse ikke er blitt utført tidligere. Denne oppgaven forsøker å kaste lys over disse spørsmålene.

Tema og problemstilling

Tema for oppgaven er holdningene i Arbeiderpartiet til Sovjetunionen, som stormakt, samfunnsprosjekt og ideologisk referansepunkt, i perioden august 1939 til april 1940. Ifølge historikeren Tore Pryser førte Sovjets utenrikspolitikk høsten 1939 til «det definitive omslaget» i Arbeiderpartiet og LOs holdning til kommuniststaten i øst.³ Dette er det enighet om blant historikere. Likevel er ikke de dypere ideologiske ringvirkningene av hendelsene blitt studert inngående. Hvordan forklarte arbeiderpartifolk Sovjetunionens utvikling? Hvordan ble dette sett i sammenheng med Arbeiderpartiets egen utvikling? Oppfattet man det som om Arbeiderpartiet tok farvel til sin radikale fortid eller at det var Sovjetunionen som forlot tidligere posisjoner, som de hadde delt med

² Meddelelsesbladet, februarutgaven 1940

³ Pryser 1988: Side 224.

Arbeiderpartiet? Påvirket Sovjetunionens utenrikspolitikk i denne perioden, og i så fall i hvilken grad, partiets egne ideologiske posisjon? Slike spørsmål vil jeg forsøke å belyse med følgende hovedproblemstilling:

Hvilke holdninger til Sovjetunionen kom til uttrykk i og rundt Arbeiderpartiet høsten 1939 og vinteren 1939-40?

For å svare på dette vil jeg studere reaksjonene på ikkeangrepspakten, Sovjets innmarsj i Øst-Polen og Vinterkrigen i Finland. I tillegg vil jeg vise hvordan holdningene til Sovjetunionen også fikk en rolle i diskusjonen rundt endringen av Arbeiderpartiets prinsippprogram på landsmøtet i november 1939. Jeg vil også se på hvordan den skjerpede retorikken mot Sovjetunionen hang tett sammen med en hardere front mot kommunistene innad i den norske arbeiderbevegelsen. Videre vil jeg systematisk gjennomgå retorikken og teoriene som ble fremført om Sovjetunionen, og søke svar på følgende underproblemstillinger:

Hvordan ble Sovjets utvikling forklart? Kom ideologiske nyorienteringer til syne i Arbeiderpartiet?

Disse underproblemstillingene henger tett sammen med den overordnede problemstillingen, og antyder hvilken retning jeg vil sette søkelyset. Arbeidshypotesen underveis har vært at den spesielle internasjonale situasjonen etter inngåelsen av den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten fremprovoserte ideologiske nyorienteringer i og rundt Arbeiderpartiet. Arbeiderpartiet hadde i årtier forsvart Sovjetunionen som et sosialistisk foregangsland, et bolverk mot fascismen og nye storkriger. I denne sammenhengen er det viktig å understreke at Arbeiderpartiet var en bred og pragmatisk organisasjon. Partiet favnet en rekke ulike holdninger og strømninger. Dype motsetninger eksisterte også, spesielt i synet på Sovjetunionen. Jeg vil belyse et spekter av ulike holdninger til Sovjetunionen, og se på hvordan de utviklet seg i møte med en ny internasjonal situasjon. Et sentralt fokus for oppgaven er hvordan Sovjet utenrikspolitikk i denne perioden påvirket synet på denne staten, men også om dette bidro til å fremprovosere ideologiske nyorienteringer i Arbeiderpartiet.

Avgrensning og kildegrunnlag

Objektet for undersøkelsen er det offentlige ordskiftet i og rundt Arbeiderpartiet. Dette omfatter aktører med direkte tilknytning til Arbeiderpartiets organisasjoner, men også mer uavhengige skribenter som deltok i debattene. Ytringer fra LOs toppledelse anses her som tilhørende ordskiftet i

Arbeiderpartiet.⁴ Med offentlig ordskifte mener jeg det som kom til uttrykk gjennom aviser, tidsskifter, brosjyrer og bøker, men også på ulike åpne møter og tilstelninger arrangert av Arbeiderpartiet og dets tilknyttede organisasjoner. Med unntak av de utfyllende protokollene fra landsmøtet i november 1939, er det svært sparsommelig med referater fra møtevirksomhet i perioden. Kilder fra lukkede diskusjoner i Arbeiderpartiets organisasjoner er nærmest ikkeeksisterende. Denne kildetørken skyldes i all hovedsak at store deler av referatene fra partiorganisasjonens arbeid forsvant under den tyske okkupasjonen av Norge i 1940-45.⁵ Som følge av disse kildebegrensningene vil oppgaven ikke inneholde noen drøfting av forskjeller eller motsetninger mellom det offentlige og det lukkede ordskiftet i Arbeiderpartiet. Sentrale aktørers private arkiver er i en del tilfeller tilgjengelige, men har i liten grad kastet lys over mitt tema.⁶ Kildene til det åpne ordskiftet er derimot rikholdige, spesielt er presseutgivelsene bevart i sin helhet. Derfor har jeg funnet det mest hensiktsmessig å fokusere på åpne ytringer.

Jeg har videre lagt mest vekt på ytringer fra *sentrale* aktører i Arbeiderpartiets åpne ordskifte. Med dette mener jeg personer i partiets toppledelse og journalister i partipressen, men også mer frittstående intellektuelle som deltok aktivt i partiets ordskifte på nasjonalt nivå gjennom kronikker, avisdiskusjoner og på åpne møter. Fra partipressen er mine hovedkilder Arbeiderpartiets *Arbeiderbladet* og AUFs *Arbeider-Ungdommen*, LOs *Meddelelsesbladet*, samt partiets ideologiske tidsskrift *Det 20de Århundre*.

Oppgaven belyser altså det åpne ordskiftet på *sentralt* nivå av Arbeiderpartiet. I hvilken grad holdningene som kom til uttrykk på dette nivået var representativt for bredere lag av partiet og bevegelsen er vanskelig å slå fast med sikkerhet. Jeg mener det likevel er rimelig å anta at ordskiftet på dette nivået gjenspeilte holdninger i den øvrige organisasjonen. Eventuelle motsetninger mellom «grasrota» og toppledelsen av partiet problematiseres ikke i denne oppgaven av to årsaker. For det første fordi kildematerialet til organisasjonslivet på lavere nivå er svært begrenset og fragmentert, og for det andre fordi dette ville gått på bekostning av aspekter jeg mener er mer fruktbare å studere. Mitt mål med oppgaven er fremfor alt å belyse ordskiftet slik det kom til uttrykk på de øverste nivåer, fremfor utbredelsen av disse holdningene i alle deler av organisasjonene.

Jeg har forsøkt å gi aktørene den plass de hadde i ordskiftet. Jeg har lagt to kriterier til grunn for å vurdere hvor relevant en ytring er i dette henseende. Det første er aktivitetsgraden til aktøren som ytret

⁴ LO og Arbeiderpartiet hadde tette organisatoriske bånd. På tross av at fagbevegelsen også innebefattet kommunister var LO-ledelsen tilknyttet Arbeiderpartiet.

⁵ I den dramatiske situasjonen etter det tyske angrepet mot Norge i april 1940 ble sensitive deler av materialet i Arbeiderbevegelsens Arkiv, nå Arbeiderbevegelsens Arkiv og Bibliotek (ARBARK), destruert eller flyttet for å hindre at de tilfalt den tyske okkupasjonsmakt. Hva som skjedde med det resterende arkivmaterialet er en gåte. Da tyskerne kapitulerte i 1945 var store deler forsvunnet. I etterkrigstiden er enkelte fragmenter kommet tilbake til arkivet, men kildetilgangen til denne perioden er fremdeles svært begrenset.

⁶ Jeg har gjennomgått de private arkivene til Haakon Lie, Trygve Bratteli, Martin Tranmæl, Trond Hegna, Einar Gerhardsen, Konrad Nordahl og Oscar Torp i ARBARK.

den. Ytringer fra aktive skribenter blir eksempelvis ilagt mer vekt enn enkeltstående ytringer. I enkelte tilfeller trekker jeg også inn uavhengige intellektuelle som ikke var direkte tilknyttet Arbeiderpartiets organisasjoner, men likevel hadde aktive stemmer i partiets ordskifte.⁷ Det andre kriteriet er hvor høy stilling personer hadde i partiorganisasjonen. Ytringer fra partiets toppledere blir ilagt den vekt som deres innflytelse og posisjon tilsier. Siden en slik vektlegging av de sentrale organer og personer står i fare for å bli smal og elitefokusert, har jeg forsøkt også å holde et våkent blikk mot mer geografisk og politisk perifere uttrykk. Flere tilfeller av opposisjon mot den offisielle partilinja er belyst, for å vise spekteret av holdninger som kom til uttrykk i partiets presseorganer. En innvending kan være at opposisjonelle stemmer kan ha blitt nektet spalteplass i partipressen, men mitt klare inntrykk er at alternative og opposisjonelle holdninger ble sluppet til og diskutert. Arbeiderpartiets tidsskrifter var arenaer for åpen debatt.

Samtidig var partipressen ment å underbygge partiets politiske og ideologiske linje, og redaksjonene var i perioden relativt ideologisk og politisk toppstyrt. Redaktørenes personlige holdninger skinte likevel gjennom på den redaksjonelle linjen. Et klart eksempel på dette er *Arbeiderbladet* hvor redaktør Martin Tranmæl hadde en sterk og selvstendig posisjon. Selv om partipressens redaksjonelle linje som oftest sammenfalt med Arbeiderpartiets offisielle politikk kan det ikke uten videre settes likhetstegn mellom de to. I tilfeller hvor opphavspersonen til avisartikler, kommentarer og notiser ikke er oppgitt, regner jeg dem som uttrykk for redaksjonens, og i forlengelse av dette redaktørens, holdninger. Lederartikler tilskrives redaktøren alene. Der opphavspersonen til kronikker og artikler er navngitt vil holdningene også bli tilskrevet denne alene. Videre har jeg forsøkt å belyse konteksten ytringene falt i.

Oppgaven er avgrenset til tiden mellom 23. august 1939 og 9. april 1940. Perioden er kort, men svært begivenhetsrik. 23. august 1939 inngikk Sovjetunionen og Tyskland en ikkeangrepspakt. Pakten ble fulgt av det tyske angrepet på Polen den 1. september, som utløste Andre verdenskrig i Europa. Den 17. september ble Øst-Polen besatt av sovjetiske tropper. Den 30. november angrep Sovjetunionen Finland og satte dermed i gang Vinterkrigen, som varte til 12. mars 1940.⁸ Det tyske angrepet på Norge den 9. april setter en naturlig grense for oppgaven. Under den tyske okkupasjonen ble norsk presse underlagt streng sensur. En gjennomgang av de første dagene og ukene etter angrepet, før pressesensuren fullt ut var effektivt, kastet ikke lys over mitt tema. En utvidelse tilbake i tid, for å kunne trekke inn utviklingen under Moskvaprosessene, ble vurdert, men forkastet til fordel for en dypere undersøkelse av månedene etter inngåelsen av ikkeangrepspakten.

⁷ *Spesielt gjelder dette doktor Johan Scharffenberg. Til tross for at han ikke hadde noen formell stilling i politiske organisasjoner, ble han assosiert med den reformistiske arbeiderbevegelsen gjennom sin meget aktive skribentvirksomhet i Arbeiderbladet og engasjementet i den sosialistiske avholdsbevegelsen.*

⁸ *Fredsavtalen ble underskrevet natten 12. - 13. mars.*

Historiografi

Arbeiderbevegelsens historie er et av de helt store temaer i moderne norsk historieskriving. En lang rekke bøker og forskningsprosjekter er skrevet om bevegelsens politiske og ideologiske utvikling i mellomkrigstiden. Arbeiderpartiets forhold til Sovjetunionen har vært gjenstand for flere studier. Naturlig nok har de fleste av disse fokusert på årene etter Første verdenskrig hvor partiet var organisatorisk tilknyttet Sovjetunionen gjennom medlemskapet i Den tredje internasjonale (Komintern). Arbeiderpartiet brøt med Komintern i 1923, etter en lengre tids uenighet om den organisatoriske utviklingen. Som en reaksjon på dette gikk et mindretall ut av partiet og dannet Norges kommunistiske parti (NKP). Hoveddelen av forskningen på Arbeiderpartiets forhold til Sovjetunionen har fokusert på den rent politiske utviklingen i disse årene, med mest vekt på forholdet mellom Arbeiderpartiet og NKP. På tross av bruddet med Komintern levde en dypt forankret ideologisk og følelsesmessig binding til det sovjetiske samfunnsprosjektet videre i Arbeiderpartiet. Selv om de politiske skottene mellom Arbeiderpartiet og NKP var tilnærmet vanntette, var de ideologiske skillelinjene langt mer flytende. Sovjetunionen forble en ideologisk påvirkningsfaktor for Arbeiderpartiet til langt ut i 1930-årene.

Arbeiderpartiets syn på Sovjetunionen i mellomkrigstiden utgjør i de fleste historiske studier et sidefokus. Det anspente realpolitiske forholdet til NKP og Komintern har gjennomgående kommet i forgrunnen. Der synet på Sovjetunionen er blitt fremhevet har det i hovedsak vært for å gi en internasjonal kontekst til Norges og Arbeiderpartiets utvikling, eller for å forklare Arbeiderpartiets utenrikspolitiske innstilling i enkeltsaker. Den rollen Sovjetunionen fortsatte å spille i Arbeiderpartiets ideologiske forestillingsverden etter bruddet med Komintern, har i liten grad blitt studert systematisk. Svært få arbeider tar for seg partiets ideologiske bånd til Sovjet som et separat tema.

En rekke generelle verker dekker mitt tema og min periode. Mest fremtredende er det monumentale verket *Arbeiderbevegelsens historie i Norge*. Bind fire, *Klassen og nasjonen (1935-1946)*, er skrevet av Tore Pryser og ble utgitt i 1988. Et annet sentralt verk er Terje Halvorsens bok *Partiets Salt* fra 2003, som dekker AUFs historie. Begge disse verkene er allmenne gjennomganger av Arbeiderpartiets historie. Begge tar for seg synet på Sovjetunionen og hvordan dette endret seg etter inngåelsen av den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten, men går i liten grad i dybden av temaet.

Enkelte arbeider er spesielt relevante for mitt tema. Terje Halvorsens bok *Mellom Moskva og Berlin - Norges Kommunistiske Parti under ikke-angrepspakten mellom Sovjet-Unionen og Tyskland 23. august 1939 – 22. juni 1941* fra 1996 er rettet inn mot min periode, men som det fremgår av tittelen ligger ikke fokuset på Arbeiderpartiet. Både Øyvind Ihles hovedfagsoppgave *Den norske arbeiderbevegelse og Moskva-prosessene* fra 1964 og Christian Settemsdals *Arbeiderpressa i Trondheim sin holdning til Sovjet-samveldet 1934-40* fra 1981 dekker derimot Arbeiderpartiets

holdninger til Sovjetunionen, men med hovedvekt på årene før 1939. Videre tar de begge for seg arbeiderbevegelsen i sin helhet, og er dermed i mindre grad noen dypere undersøkelse av Arbeiderpartiet.

Det samme gjelder for Inge Eidsvågs hovedoppgave *Arbeiderpressens reaksjon på den finsk-russiske krig 1939/40* fra 1974, som tar for seg et sentralt undertema i min oppgave. Eidsvåg gir en god, men relativt smal, fremstilling av hvordan ulike presseorganer i arbeiderbevegelsen dekket Vinterkrigen. Først og fremst presenterer og sammenligner han de redaksjonelle hovedlinjene i NKP og Arbeiderpartiets hovedorganer *Arbeideren* og *Arbeiderbladet*. Særlig interessant for mitt arbeid er Eidsvågs belysning av hvordan enkelte arbeiderpartiaviser, spesielt *Rjukan Arbeiderblad*, sto i opposisjon til partiets offisielle linje. Eidsvågs oppgave har fungert som et nyttig utgangspunkt og springbrett til deler av min egen undersøkelse. Selv har jeg forsøkt å dekke et bredere spekter av uttrykk og holdninger enn Eidsvåg, noe jeg har kunnet gjøre fordi mitt kildegrunnlag er betydelig bredere og fordi min periode er mer omfattende.

I løpet av 1930-tallet beveget Arbeiderpartiet seg fra et standpunkt preget av radikal systemkritikk til en pragmatisk regjeringssposisjon med parlamentarisk mindretall, som i praksis betød en posisjon som forsvarer av det bestående samfunnssystem. I en historiografisk hovedoppgave fra 1982 trekker Hallvard Tjelmeland frem to forklaringsmodeller på radikaliseringen på 1920-tallet og den påfølgende moderasjonen på 1930-tallet.⁹ I det første synet var perioden uttrykk for en «konjunkturbestemt sentrumsideologi». Sentrumsideologien vektla praktisk brobygging mellom de to sterkeste ideologiske kraftsentrene i den europeiske arbeiderbevegelsen: Sovjetisk kommunisme og vesteuropeisk sosialdemokrati. Denne sentrumsposisjonen var revolusjonær i sin retorikk og reformistisk i sin praksis.

Historiker Finn Olstad følger i mitt syn denne tankegangen når han hevder at revolusjonsretorikken mest av alt var et symbolspråk for arbeiderbevegelsen.¹⁰ Han påpeker at i de situasjonene retorikken faktisk ble et forpliktende spørsmål, som i Komintern-striden, vek majoriteten i bevegelsen unna. Ifølge Olstad brukte arbeiderbevegelsen i perioden radikale og revolusjonære slagord for å uttrykke avstand, motstand og forakt overfor arbeidsgivere og det kapitalistiske samfunnet.¹¹ Slike fremstillinger av Arbeiderpartiets radikale retorikk tenderer, slik jeg ser det, oftest mot å fremstille språkbruken som hovedsakelig defensiv, det vil si som svar på påvirkning utenfra. Eksempler på slike eksterne faktorer er økt press fra den borgerlige siden i politikken på slutten av 1920-tallet, og fremveksten av fascismen på begynnelsen av 1930-tallet.

⁹ Tjelmeland 1982: Side 145-152.

¹⁰ Olstad 1991: Side 87-88.

¹¹ Ibid., side 87.

Det andre synet på partiets moderasjon mot slutten av mellomkrigstiden legger mer vekt på ideologi. Den radikale retorikken forklares da som uttrykk for en mellomideologi uten indre konsistens, som bare kunne eksistere i en overgangsfase.¹² I glidningsfasen mot et reformistisk ståsted var arbeiderbevegelsen så lastet med revolusjonært tankegods at den rent reformistiske veien ikke var åpen. Løsningen på spenningene internt i bevegelsen var et kompromiss som forsøkte å forene det revolusjonære målet om et nytt samfunn med den hverdagslige parlamentariske taktikken.¹³ Dette var kun mulig i en overgangsfase hvor det hersket ideologisk forvirring. Motsetningen mellom den praktiske politikken og de langsiktige målene ble først overvunnet ved et «paradigmeskifte i sosialismeoppfatninga».¹⁴ 1930-tallet representerer slikt sett en overgang til «sosialliberalisme», det vil si en oppfatning om at sosiale prosjekter *bare* kunne realiseres med det liberale demokratiet som fundament. «Sosialliberal» blir dermed synonymt med den moderne betydningen av «sosialdemokrat». Det er verdt å merke seg at det ikke alltid har vært slik. Lenin kalte seg eksempelvis sosialdemokrat før den russiske revolusjonen, med en noe annen forståelse av begrepet. Et paradigmeskifte innebærer dermed at begrepet sosialdemokrat grunnleggende hadde skiftet innhold.

De ulike synene på arbeiderbevegelsens ideologiske brytninger på 1920- og 1930-tallet, handler fremfor alt om hva som vektlegges mest av ideologi og praksis. De fleste historikere som har skrevet om arbeiderbevegelsens historie legger mest vekt på analyse av den politiske praksisen. Et eksempel er Finn Olstad som mener bevegelsens svingninger i mellomkrigstiden, som radikale den ene dagen og reformister den andre, blir paradoksalt og forvirrende ut i fra en «ideologifisert betraktningssmåte».¹⁵ I hans syn var den skiftende retorikken snarere et politisk verktøy.

En som tilsynelatende vektlegger ideologien mer er Hans Fredrik Dahl. Han hevder arbeiderlederne «gjennom sine argumenter» hadde «sagt opp lojaliteten til de øvrige samfunnsklasser, derunder lojaliteten til det systemet som hittil hadde holdt alle klasser sammen i fred».¹⁶ Radikal retorikk om revolusjon og klassekampens borgerkrigsfase var en talemåte, vedgår Dahl, men fremhever at det samtidig var en tenkemåte.¹⁷ Retorikken var med andre ord uttrykk for reelle ideologiske forestillinger. Disse ulike synene på Arbeiderpartiets historie gjenspeiler en klassisk spenning i studier av politisk-agitatorisk materiale: Hva var polemikk og retorikk, og hva var uttrykk for ekteføyte forestillinger? Dette vil drøftes i avslutningen av oppgaven.

Om den norske arbeiderbevegelsens moderasjon mot slutten av 1930-tallet representerte «den lange og kronglete veien tilbake» til den gamle sosialdemokratiske tradisjonen, slik Haakon Lie senere

¹² Tjelmeland bruker betegnelsen «interimideologi».

¹³ Tjelmeland 1982: Side 150.

¹⁴ Ibid., side 152.

¹⁵ Olstad 1991: Side 98.

¹⁶ Dahl 2001: Side 80.

¹⁷ Ibid.

karakteriserte det,¹⁸ eller om det var noe kvalitativt nytt er et viktig spørsmål. Det er verdt å merke seg at med fokuset på paradigmeskifte mot sosialliberalisme blir det ideologiske skillet til kommunismen tydeligere. Med sosialliberalisme som fundament blir bevegelsens innstilling til det liberale demokratiets ikke lenger et spørsmål om taktikk, men om de legitime grensene for politiske prosjekter. I kommunismen er derimot slike grenser for politikken verdiløse. I lys av et eventuelt paradigmeskifte mot sosialliberalisme er det derfor interessant at begrepet «totalitær» ble tatt i bruk i sentrale deler av arbeiderpartipressen i 1939-40 som en betegnelse på Sovjetunionen. Både som en normativ og deskriptiv betegnelse gir «totalitær» fremfor alt mening som den skarpeste kontrasten og antitesen til «liberal». Bruken av dette begrepet hadde vært svært uvanlig inntil dette tidspunktet, og spesielt i karakteriseringen av Sovjet.

Idéen om det totalitære oppsto i liberale kretser i Italia som en kritikk av Mussolinis fascisme. Videre skulle begrepet utvides til en systematisk sammenligning av fascisme og kommunisme som ideologier og regimer. Denne sammenligningen har siden vært det bærende elementet i totalitarismebegrepets historie. Ifølge historiker Abbott Gleason vokste utbredelsen av totalitarismebegrepet internasjonalt på 1930-tallet.¹⁹ Gleason fremhever at tyske sosialister gjorde et pionerarbeid i videreutviklingen av begrepet, som fikk et gjennombrudd i den europeiske venstresiden i 1939: «With the signing of the Nazi-Soviet Pact in August 1939, all but a few farleft activists either accepted the new terminology or ceased to oppose it actively».²⁰

I denne sammenhengen må det understrekes at oppgaven ikke gjør noe forsøk på å definere totalitarisme som fenomen. Det jeg ønsker å belyse er snarere det politiske perspektivet knyttet til *forestillingen* om det totalitære. Dette, som jeg har valgt å kalle «totalitarismeperspektivet», var en bred tendens, ikke en smal og dogmatisk ideologi. Perspektivet var relativt ungt i 1939, og skulle utvikles til en mer strømlinjeformet tankeretning i tiårene som fulgte. Perspektivet begrenser seg ikke til systematisk bruk av begrepet totalitær, men har åpenbar sammenheng med dette og liknende begreper.

¹⁸ Lie 1980: Side 133.

¹⁹ Gleason 1995: Side 31-50.

²⁰ Ibid., side 47.

Sentrale begreper

«Totalitarismeperspektivet» er et sentralt begrep i denne oppgaven. Perspektivet kjennetegnes i mitt syn av to grunnleggende holdninger:

1. Oppfatningen om at likhetene mellom fascisme og kommunisme var større enn forskjellene.
2. Oppfatningen om at disse ideologiene og regimenes fellestrekk utgjorde demokratiets rake motsetning (antitese). Med demokratiet menes her det etablerte liberaldemokratiske systemet slik det fremsto i Norge.

Videre er «arbeiderbevegelsen», «sosialisme», «revolusjonær», «reformistisk» og «fascisme» andre sentrale begreper som bør utdypes. Med arbeiderbevegelsen mener jeg fagbevegelsen i tillegg til organisasjoner, partier og enkeltpersoner som kalte seg sosialistiske. «Sosialist» brukes i denne oppgaven som en betegnelse for folk som selv vedkjente seg denne politiske merkelappen.²¹ Jeg opererer videre med et skille mellom «revolusjonær» og «reformistisk» arbeiderbevegelse. Skillet handler fremfor alt om *veien frem* til det sosialistiske samfunn og står mellom to politiske strategier, hvor enten revolusjon eller gradvis reform foretrekkes som politisk taktikk. Selv om revolusjonær og reformistisk var sentrale begreper i sin samtid er de ikke uproblematisk. Som politiske betegnelser er de upresise og følger eksempelvis ikke organisasjonsskillene mellom Arbeiderpartiet og NKP. Gjennom hele mellomkrigstiden holdt deler av Arbeiderpartiet fast ved et revolusjonært standpunkt, selv om partiets hovedlinje etter hvert ble klart reformistisk. Likevel har jeg valgt å benytte dem, i mangel av mer presise begreper, for å dele arbeiderbevegelsen på en måte som ville gitt resonans i samtiden: mellom Arbeiderpartiet og LO som *i hovedsak* var reformistisk innstilt (på 1930-tallet), og NKP som var klart revolusjonært.

Andre politiske betegnelser som «klassekamp», «reaksjonær» og «proletariatets diktatur» har jeg flere steder satt i anførselstegn for å understreke at dette var og er ideologisk ladede begreper. I enkelte tilfeller vil det være en viss ustemthet mellom min språkbruk og kildenes, noe som ganske enkelt skyldes at språket har endret seg de siste 70 år.²² «Fascisme» er også et begrep som trenger en utdyping. Jeg benytter begrepet fascisme som en sekkebetegnelse på ultranasjonalistiske revolusjonære bevegelser.²³ Denne brede definisjonen sammenfaller i høy grad med den relativt løse

²¹ Jeg bruker altså ikke begrepet «sosialist» som en normativ betegnelse.

²² Av språkmessige detaljer bør det nevnes at Finland, i 1939-40 ble stavet «Finnland», noe som resulterer i ulik skrivemåte mellom min tekst og sitatene. På samme måte var «Sovjet-Samveldet» i kildene den vanlige betegnelsen på staten som jeg betegner som Sovjetunionen eller bare Sovjet.

²³ I dette støtter jeg meg på Roger Griffins begrep om «generisk fascisme» som refererer til den brede ideologiske strømmingen, som «nazisme» og «italiensk fascisme» var nasjonale grener av. Se Griffin 1991.

bruken av begrepet i kildene. I 1930-tallets arbeiderbevegelse var det vanlig at fascismebegrepet omfattet Hitler og Mussolinis revolusjonære regimer, men også andre autoritære høyreregimer i Europa. I den moderne fascismeteori skilles det derimot tydeligere mellom autoritære og totalitære høyrediktaturer. Denne spenningen mellom ulike forståelser av fascisme har jeg vært bevisst, men i praksis har begrepsbruken vært relativt uproblematisk. Jeg har benyttet fascismebegrepet slik det *først og fremst* også ble benyttet i Arbeiderpartiet på 1930-tallet: som en fellesbetegnelse for Mussolinis Italia og Hitlers Tyskland.

Nazikommunisme

Oppgaven er delt i ni kapitler, inkludert innledning og konklusjon. I bakgrunnskapittelet «Lyset i øst» gjennomgår jeg Arbeiderpartiets forhold og holdninger til Sovjetunionen, med spesielt fokus på utviklingen på 1930-tallet. Oppfatningene av Sovjet kan ikke studeres fullstendig isolert, så jeg har forsøkt å sette disse i sammenheng med partiets politiske og ideologiske utvikling mer generelt. Med denne bakgrunnen på plass gjennomgår jeg fire kronologiske temaer i kapitlene: «Sjokket», «Landsmøtet», «Vinterkrigen» og «Vårrengjøringen». Mot slutten av oppgaven gjennomgår jeg retorikken og teoriene som ble fremført av sentrale aktører i perioden. Dette dekkes i kapitlene «Hva hadde skjedd i Sovjet?» og «Sovjet som totalitær?». I perioden, som utgjorde starten på Andre verdenskrig i Europa, raste grunnfestede forestillinger om Sovjet sammen. Forestillingene etterlot seg et tomrom. Et sentralt fokus for denne oppgaven er hvilke tanker og idéer som skulle komme til å fylle dette ideologiske tomrommet. Har Arbeiderpartiets idéhistorie i denne perioden fått stå uoppdaget i skyggen av den dramatiske begivenhetshistorien?

Kapittel 2: Lyset i øst

Fra oktoberrevolusjonen til Moskvaprosessene

«bolsjevikene er våre partifeller. Vi står på samme side i klassekampen, og nederlag for dem er nederlag for oss[...] Vor første og største socialistiske plikt er derfor å gjøre alt hvad vi kan, for å gagne den russiske revolusjon og å la være å gjøre noetsomhelst som på nogen måte kan skade den».²⁴

Edvard Bull (d.e.) 1920.

Mellomkrigstiden var en stormfull tid for norsk arbeiderbevegelse. Årene etter Første verdenskrig var preget av massearbeidsledighet og økte levekostnader. I motsetning til tidligere generasjoner opplevde mange unge fra arbeiderklassen at veien ut i arbeidslivet var stengt.²⁵ Folk i fullt arbeid opplevde en viss lønnsøkning, men matprisene økte mer og mange kunne ikke lenger fø sine egne. Perioden ble av mange arbeidere opplevd som en ensidig krisetid forårsaket av det kapitalistiske system.²⁶ Oktoberrevolusjonen i Russland i 1917 viste at et fullstendig brudd med dette økonomiske systemet var mulig. Lenin innførte fra første dag et autoritært system, med et stramt grep om det russiske samfunnet. Styreformen ble legitimert med Marx' tese om arbeiderklassens – proletariatets – nødvendige diktatur i en overgangsfase fra kapitalisme til det klasseløse kommunistiske samfunn. For å fremheve den folkelige deltakelsen, ble arbeiderrådene fra revolusjonen, de såkalte sovjetene, opphevet til symboler på at makten var i arbeidernes hender. I virkeligheten konsoliderte Lenins makten i sitt bolsjevikiske eliteparti.

Et lysende alternativ

I den norske arbeiderbevegelsen fremsto det nye sovjetiske samfunn, med arbeiderråd, statskontrollert økonomi og en sterk vekst i industrisektoren, som en skarp kontrast til de grelle forholdene i den kapitalistiske verden etter Første verdenskrig. «Det skinnende lyset fra oktoberrevolusjonen», som Erik Hobsbawm kaller det,²⁷ strålte dypt inn i den norske arbeiderbevegelsen. Hobsbawm hevder bolsjevismen i generasjonen etter 1917 tok opp i seg alle andre sosialrevolusjonære tradisjoner i

²⁴ Edvard Bull sitert etter Maurseth 1987: Side 155.

²⁵ Maurseth 1987: Side 341-342.

²⁶ Olstad 1991: Side 83.

²⁷ Hobsbawm 1997: Side 79.

Europa, eller skjøv dem fra seg som marginale radikale bevegelser.²⁸ I Norge gjennomgikk arbeiderbevegelsen en markant radikalisering i årene etter verdenskrigen. Arbeiderpartiets tradisjonelle arv, med fokus på praktisk bedring av arbeidsfolks rettigheter og sosiale forhold, ble tonet ned til fordel for snakk om fullstendig samfunnsomveltning og overtakelse av produksjonsmidlene.

I 1919 ble Komintern dannet i Moskva, som en samarbeidsorganisasjon for internasjonale kommunistpartier. Arbeiderpartiet meldte seg raskt inn. I hele Europa var det bare fra Norge og Italia at ett *samlet* sosialistparti meldte seg inn i organisasjonen.²⁹ Den norske samlingen varte imidlertid ikke lenge. I 1920 sendte sentralledelsen i Komintern ut 21 opptakskrav til medlemspartiene, med krav om rigid sentralisering, utlukning av reformister og at partiene skulle underkaste seg alle internasjonale direktiver. Prinsippene i disse såkalte «Moskvatesene» brøt med arbeiderbevegelsens lange tradisjon som en grasrotbevegelse. Reaksjonene var derfor kraftige og førte til dype splittelser i bevegelsen, som delte seg i to fløyer: De som ønsket masseaksjon og medlemsmakt med fokus på fagbevegelsen, og de som så positivt på underleggingen av Kominterns direktiver og organisatorisk sentralisering.³⁰ Historikeren Per Maurseth sammenligner Moskvatesene med et lynnedslag som splintret arbeiderorganisasjonene fra topp til rot.³¹ I 1921 meldte en moderat mindretallsfraksjon seg ut i protest og dannet Norges sosialdemokratiske arbeiderparti (NSA).

Etter noen år med forsøk på å komme til et kompromiss med Moskva om relativ organisatorisk uavhengighet, ble Arbeiderpartiet ekskludert fra Komintern i 1923.³² Tilhengerne av fullstendig organisatorisk underleggelse for Komintern gikk ut av partiet og dannet Norges kommunistiske parti (NKP). Arbeiderpartifolk stemplet utbryterne som «nykommunister» og «høyrekommunister».³³ I de påfølgende årene hevdet Arbeiderpartiet bastant at *det* var det sanne kommunistiske partiet i Norge og partiets ungdomsorganisasjon fikk demonstrativt navnet «Venstre kommunistisk Ungdomsfylking». Splittelsene i bevegelsen og det organisatoriske bruddet med sovjetkommunismen var harde slag for Arbeiderpartiet som kjempet for å gjenforene arbeiderbevegelsen. Den radikale arbeiderpartimannen og historikeren Edvard Bulls (d.e.) ord ved Kominternstriden viser hvor opprivende striden var for mange:

²⁸ Hobsbawm 1997: Side 80. *Det siste gjaldt spesielt anarkismen, som i mellomkrigstiden forsvant en internasjonal strømning av betydning.*

²⁹ Maurseth 1987: Side 34.

³⁰ Furre 2000: Side 68.

³¹ Maurseth 1987: Side 144.

³² *På et ekstraordinært landsmøte november 1923 stemte Arbeiderpartiets flertall imot å akseptere ultimatumet om fullstendig underkastelse for Kominterns direktiver. Dette innebar utkastelse av organisasjonen.*

³³ Halvorsen 2003: Side 143.

«[Utmeldelse fra Komintern] vilde være å begå den synd for hvilket der ikke er tilgivelse, synden mot vort eget væsen, vort eget formål».³⁴

Splittelsene i bevegelsen handlet om strategi og organisering. Spenningen sto mellom den tradisjonelle grasrotorganiseringen av norsk arbeiderbevegelse og Lenins tanke om den revolusjonære elite. De fleste motstanderne av Kominterns metoder og strenge hierarki skilte grunnleggende mellom den politiske konteksten i Norge og Russland. De mente de nødvendige, og dermed legitime, metodene for å konsolidere revolusjonen i Russland, var helt upassende i Norge. I Norge hadde de politiske kanalene historisk vært åpnere, mens de i tsarens Russland hadde vært låst. Komintern ble kritisert for ikke å ta hensyn til dette og tvinge sin russiske organisasjonsform over den norske arbeiderbevegelsen.

Ideologisk var motforestillingene mot Sovjetunionen langt mindre. Målet var tross alt det samme: realisering av sosialisme i det klasseløse samfunn. Det var en allmenn oppfattelse i Arbeiderpartiet om at Sovjet var det første landet som realiserte sosialismen. Sosialistene i Sovjetunionen hadde tilsynelatende sprengt alle «reaksjonære» barrierer. Kontrasten var stor til de reformistiske sosialister i Vest-Europa, som bare kunne vise til begrensede vinninger gjennom stadige kompromisser og langsomme reformer. Meldingene om fremskritt som ble gjort på nær sagt alle felter i det sovjetiske samfunn, ble mottatt med glede og stolthet i den norske arbeiderbevegelsen. Sovjetunionen beviste tilsynelatende dag for dag at sosialismen ikke var noen fjern utopi, men en håndfast realitet. Det sovjetiske samfunnsprosjektet var et tydelig alternativ til den vesteuropeiske reformismen. Arbeiderbevegelsen fulgte entusiastisk med på utviklingen i Sovjetunionen. Ifølge historiker Odd-Bjørn Fure var partiet påvirket av en sosialistisk internasjonalisme, som hadde Sovjetunionen som det sentrale og positive referansepunkt.³⁵ Sympatien for «arbeiderstaten» i øst sto fjellstøtt i store deler av Arbeiderpartiet langt ut på 1930-tallet, på tross av praktiske uoverensstemmelser.

Mot regjeringsmakt

Etter noen konfliktfylte år med intern strid i arbeiderbevegelsen ble de tre arbeiderpartiene redusert til to da NSA gikk tilbake i Arbeiderpartiet i 1927. Viktige prinsippsspørsmål, som innstillingen til «proletariatets diktatur», ble tolket svært ulikt av ulike fraksjoner i det nye Arbeiderpartiet.³⁶ Likevel valgte partene å leve med uklarhet i spørsmålet, fremfor å la enigheten sprekke.³⁷ De ideologiske spenningene mellom revolusjon og reform, kommunisme og sosialdemokrati, levde etter dette videre i samme parti, gjerne i en og samme person.³⁸ Spenningene var ofte tett knyttet til synet på

³⁴ Edvard Bull sitert etter Maurseth 1987: Side 156.

³⁵ Fure 1996: Side 34.

³⁶ Maurseth 1987: Side 428.

³⁷ Ibid., side 428.

³⁸ Ibid., side 564.

Sovjetunionen. Noen trakk Sovjet frem som bevis for nødvendigheten av å bruke revolusjonære midler. Andre mente Sovjet beviste farene ved diktatur og ugyldigheten av tesen om proletariatets diktatur. Men motforestillingene mot den sovjetiske samfunnsformen sto betydelig svakere enn de positive vurderingene.

Sovjetiske metoder ble i vekslende grad kritisert, men oftest ble det vist stor forståelse for at de negative aspektene skyltes særegne forhold i Russland. Da bolsjevikene tok makten i 1917, var landet blant de mest økonomisk og politisk tilbakestående i Europa. Tsaren hadde styrt med jernhånd over en befolkning som stort sett besto av bønder. For mange unnskyldte dette politiske og kulturelle bakteppet den harde og autoritære gjennomføringen av sosialismen i Sovjetunionen. Videre var det en utbredt oppfatning om at et autoritært styre hadde vært nødvendig, og dermed legitimt, for å møte en fiendtlig innstilt omverden som var villig til å utnytte enhver svakhet til å kaste kommunistene fra makten.³⁹ Tilstandene i den kapitalistiske verden etter Første verdenskrig, bidro også sterkt til at Sovjetunionen fremsto som et lysende alternativ. I en periode på 1920-tallet fremsto den sovjetiske samfunnsstrukturen, også utenfor arbeiderbevegelsens rekke, som overlegen den kapitalistiske hva angikk å overvinne økonomiske kriser og skape vekst.

Som det største partiet på Stortinget dannet Arbeiderpartiet for første gang regjering i 1928. I partiet var mange kritiske til at partiet skulle lede en mindretallsregjering som var avhengig av parlamentarisk samarbeid med borgerlige partier. Det er blitt hevdet at regjeringserklæringen ble demonstrativt radikal, som en innrømmelse til de antiparlamentariske kreftene på venstrefløyen av partiet.⁴⁰ Få uker senere ble regjeringen, som ble ledet av Christopher Hornsrud, felt av de borgerlige partiene. Innad i partiet ble ulike konklusjoner trukket av denne erfaringen. De moderate konkluderte med at neste gang ville det være hensiktsmessig å være mindre utfordrende hvis man ønsket å utrette noe nyttig, mens de mer radikale tok hendelsene som bevis for at sosialismen umulig kunne realiseres gjennom et parlamentarisk system som kun var et skalkeskjul for kapitalistiske interesser.⁴¹ Edvard Bull (d.e.) kalte demokratiet en «gammel overtroisk frase fra det nittende århundre» og advarte partifellene mot å gli ut i «parlamentariske illusjoner».⁴² En kritisk holdning til det parlamentariske systemet dominerte partiet de neste årene, men samtidig deltok partiet aktivt på Stortinget. Rundt 1930 traff de første ringvirkninger av den internasjonale økonomiske krisen, som fulgte kjølvannet av børskrakket i USA, Norge. Livremmen for mange norske bedrifter ble strammet inn, noe som bidro til at konfliktnivået mellom arbeidstakere og arbeidsgivere ble intensivert. På samme tid markerte Arbeiderpartiets

³⁹ *Erfaringene fra den blodige russiske borgerkrigen (1918-21) satt her sterkt i minnet. I borgerkrigen hadde vestlige stormakter støttet den antibolsjevikiske siden med økonomiske midler, våpen og tropper.*

⁴⁰ Maurseth 1987: Side 444.

⁴¹ Ibid., side 447.

⁴² Edvard Bull sitert etter Maurseth 1987: Side 537-538.

landsmøte i 1930 en ideologisk venstredreining ved at partiet igjen tydelig understreket sin revolusjonære karakter.

På dette tidspunktet var det, ifølge Per Maurseth, imidlertid mange tegn på forvitring av den revolusjonære ideologien, der de revolusjonære bekjennelser var blitt «ritualer» fremfor handlingsdirektiver.⁴³ Da det påfølgende valget ble en fiasko for Arbeiderpartiet, vraket partiet det revolusjonære standpunkt til fordel for en pragmatisk krisepolitikk på landsmøtet i 1933. Et nytt partiprogram ble skrevet. Formuleringen fra det gamle programmet om at de kapitalistiske samfunnsorganer var *ubrukbare*, var nå *utilstrekkelige* i det nye.⁴⁴ Fremfor et brudd med det bestående samfunn skulle systemet suppleres med nye organer, spesielt i arbeidslivet.

Fascismens fremvekst i Europa var et element som trakk Arbeiderpartiet i mer pragmatisk retning. Da partiet samlet seg til landsmøtet i 1933, hadde Hitler grepet makten i Tyskland og kommet godt i gang med den brutale utslettelsen av tysk arbeiderbevegelse. Arbeiderpartiets toppledelse mente de ikke lenger kunne vente tålmodig på det riktige tidspunkt for total samfunnsomvelting. Som redaktør i *Arbeiderbladet*, Martin Tranmæl, sa det: «hvis vi ikke i en nær fremtid marsjerer frem til maktovertagelsen, er det *andre* som gjør det».⁴⁵ Arbeiderpartiet slo deretter ugjenkallelig inn på «de små stegs vei», med parlamentarisk oppslutning og gradvise reformer som nøkkelord. Det påfølgende stortingsvalget ble en suksess som sto i skarp kontrast til valgskuffelsen i 1930. Seieren bidro til å konsolidere den nå dominerende reformistiske fløyen i arbeiderbevegelsen. Ifølge historiker Berge Furre var en «ny veg» til sosialisme i ferd med å bli utformet.⁴⁶ Denne veien gikk gjennom støttetiltak mot den økonomiske krisen og regulering av næringslivet. Den marxistiske idéen om sosialisering av produksjonsmidlene var et spesielt betent tema og ble tolket ulikt.⁴⁷ Radikale partifolk som Håkon Meyer la vekt på arbeidsmakt nedenifra, og ønsket arbeidernes fysiske erobring av arbeidsplassene. Ole Colbjørnsen, mannen bak partiets nye krisepolitikk, så derimot for seg at sosialiseringen skulle komme ovenfra gjennom statsdrift og monopoler.

Selv om Colbjørnsens nye krisepolitikk i norsk sammenheng innebar en konsolidering av Arbeiderpartiets reformistiske linje, er det vært å merke seg at mye av inspirasjonen kom fra Sovjetunionens planøkonomi. Colbjørnsen hadde på 1920-tallet vært en aktiv kommunist og arbeidet i den sovjetiske statsadministrasjonen under utarbeidelsen av den første femårsplanen.⁴⁸ I 1931 brøt han med Moskva og beveget seg snart over mot Arbeiderpartiet. Planøkonomi ble i arbeiderbevegelsen på denne tiden ansett som et godt alternativ til det kriserammede økonomiske systemet i Norge.

⁴³ Maurseth 1987: Side 565.

⁴⁴ Ibid., side 560.

⁴⁵ Martin Tranmæl sitert etter Maurseth 1987: Side 565.

⁴⁶ Furre 2000: Side 71.

⁴⁷ Pryser 1988: Side 69.

⁴⁸ Store norske leksikon, nettutgaven: http://snl.no/nbl_biografi/Ole_Colbjørnsen/utdypning [besøkt 15.04.2013]

Colbjørnsens nye idéer, som riktignok også hadde andre inspirasjonskilder enn Sovjetunionen, fikk raskt innpass på øverste hold i Arbeiderpartiet.

I 1935 dannet Arbeiderpartiet på ny mindretallsregjering ledet av Johan Nygaardsvold. Denne gangen ble regjeringen sittende og styrket sitt mandat ytterligere ved stortingsvalget i 1936.⁴⁹ Samme år som regjeringen tiltrådte ble en overordnet tariffavtale inngått i arbeidslivet etter mange år med sterk uro og bitre konflikter. Hovedavtalen av 1935 markerte overgangen til en ny periode preget av fred og samarbeid mellom arbeidsgivere og arbeidstakere. Avtalen var en seier for den moderate fløy av fagbevegelsen som ønsket et stabilt kompromiss fremfor ytterligere konflikt.⁵⁰ Arbeiderpartiet utviklet en politisk plattform med bredere velgerappell i 1930-årene. I takt med dette opplevde partiet en voldsom medlemsvekst.⁵¹ Fra å være et radikalt parti med en klar klasseprofil i 1930, var partiet blitt et folkeparti mot slutten av tiåret. «Samfunnssolidaritet» var den nye parolen.⁵² Gjennom denne omdannelsen ble forholdet til *nasjonen* forandret.

«Klassekamp» mister hegemoniet

Frem til regjeringsovertagelsen i 1935 stod arbeiderbevegelsen utenfor eller i regelrett opposisjon til norsk nasjonalisme. *Nasjonen* ble av arbeiderbevegelsen tradisjonelt forstått som «borgerskapets» samfunnsfellesskap, noe arbeiderklassen sto utenfor og ble undertrykt av. Det liberale demokratiet var angivelig et klassesystem hvor politi og domstoler utførte klassejustis og de økonomiske institusjonene var skapt for og av kapitalister. Nasjonalisme med fokus på fellesskap på tvers av klasser og grupper, ble av de fleste arbeiderpartifolk ansett som et falskt dekke for «borgerskapets» hegemoni. Klassesolidaritet med arbeidere på tvers av landegrensene ble foretrukket.

Arbeiderbevegelsens tradisjonelle klassestandpunkt, med skarp brodd mot norsk nasjonalisme, mistet hegemoniet i Arbeiderpartiet utover 1930-tallet. Dette er blitt belyst av historikeren Hans Fredrik Dahl, som hevder det skjedde et markant perspektivskifte i Arbeiderpartiets forhold til det nasjonale spørsmål i perioden 1930-1937.⁵³ I en periode hvor partiets tilslutning økte i befolkningen, bredte det seg en oppfatning om at arbeiderklassen, som bøndene hadde gjort det på 1800-tallet, skulle kjempe seg *opp* og *inn* i den nasjonale sfære og dermed utgjøre en progressiv kraft i *demokratiseringen* av Norge. Dahl trekker frem Halvdan Koht og Ole Øisang som viktige talsmenn for dette positive synet på *nasjonen*.

⁴⁹ Valget i 1933 ga Arbeiderpartiet 40,1 % av stemmene og 70 av 150 stortingsmandater. I 1936 gikk partiet frem med 2,4 % og økte sin representasjon med ett mandat.

⁵⁰ Olstad 1991: Side 102-124.

⁵¹ Pryser 1988: Side 64. Medlemstallet i Arbeiderpartiet økte fra omkring 65.000 i 1933 til over 170.000 i 1938.

⁵² Halvorsen 2003: Side 182.

⁵³ Dahl 1969

Forskjellen mellom det negative og det positive synet på nasjonen, synliggjør også en grunnleggende ulik oppfattelse av sosialisme. Der blant andre Koht så den sosiale fullbyrdelsen av nasjonen som arbeiderbevegelsens høyeste misjon, slo andre, som den radikale Edvard Bull (d.e.), fast at sosialisters oppgave var en kompromissløs kamp for et klasseløst og dermed et nasjonsløst samfunn. På landsmøtet i 1930 fulgte partiets majoritet Bulls linje og gikk inn for aktivt å forhindre arbeiderklassens identifisering med de nasjonale symboler og det øvrige samfunn. 17. mai, den fremste manifestasjonen av norsk nasjonalisme, ble som vanlig boikottet av Arbeiderpartiet.

Den antinasjonale retorikken ble mot midten av 1930-tallet sterkt nedtonet til fordel for nasjonalt krisesamarbeid i den vanskelige økonomiske situasjonen. Etter overtakelsen av regjeringskontorene i 1935 gikk Arbeiderpartiet gradvis over til en positiv innstilling til de nasjonale symbolene. Arbeiderpartiets valgkampslagord fra 1933 var «Hele folket i arbeid». Ifølge Dahl rommer slagordet essensen i partiets nyorientering: *Hele folket* og ikke bare arbeiderklassen, og *arbeid* fremfor revolusjon.⁵⁴ Etter noen år i regjering tok Arbeiderpartiet i 1937 et endelig farvel med den antinasjonale holdningen. Symboltungt for arbeiderbevegelsens nye nasjonale kurs var bruken av norske flagg i arbeidernes 1. mai-tog og omfavnelsen av nasjonaldagen. Martin Tranmæl, som ifølge Dahl tidligere hadde vært krass og nedlatende i sin omtale av 17. mai, støttet i 1937 feiringen fordi han mente arbeiderklassen ikke lenger sto utenfor.⁵⁵ Tross interne motforestillinger var Arbeiderpartiet på slutten av 1930-tallet blitt et folkeparti, fremfor et klasseparti.

Den nasjonale orienteringen, som gikk hånd i hånd med en pragmatisk krisepolitikk, innebar at Arbeiderpartiet distanserte seg fra det revolusjonære alternativet. Og alternativet var fremfor alt manifestert og symbolisert ved Sovjetunionen. Det skulle likevel ta tid før distanseringen ble fulgt opp på det retoriske plan. Partiprogrammet Arbeiderpartiet vedtok i 1933 inneholdt et eget punkt som understreket solidariteten med Sovjetunionen. Dette var det eneste punktet som eksplisitt nevnte innstillingen til et annet land. I tillegg til dette ble nødvendigheten av «proletariatets revolusjon» akseptert i prinsippet. Dette prinsippet var det bærende legitimerende aspekt ved den sovjetiske samfunnsformen. Å ta avstand fra det ville i praksis være å ta avstand fra Sovjetunionen. På landsmøtet i november 1939 ble endring av dette punktet et sentralt stridstema.⁵⁶

⁵⁴ Dahl 1969: Side 68.

⁵⁵ Ibid., side 87-88.

⁵⁶ Dette blir gjennomgått i kapittel fire «Landsmøtet».

Troen på Sovjetunionen utfordres

I desember 1936 ble en ny grunnlov, ofte kalt «Stalin-grunnloven», innført i Sovjetunionen. Denne grunnloven var demokratisk i sin utforming og inneholdt liberaldemokratiske rettigheter, samt vidt utvidede sosiale rettigheter. Grunnloven ble godt mottatt i den norske arbeiderbevegelsen. Den ga bud om oppmykning av det politiske tvangsapparatet og en fordypning av den folkelige deltakelsen i det politiske liv. Tiden med proletariatets diktatur syntes å være over. Grunnloven representerte lenge et håp. Så sent som i desember 1937 hevdet Tranmæl at den nye grunnloven var «mer demokratisk enn noe annet lands forfatning» og at den tydet på at utviklingen i Sovjet gikk i riktig retning.⁵⁷

Innenrikspolitiske begivenheter i Sovjetunionen mellom 1936 og 1938 svekket troverdigheten av den nye grunnloven. En rekke rettssaker mot ledende personer i det sovjetiske kommunistpartiet og den militære ledelsen i Sovjetunionen, oftest i form av rene skueprosesser, ble i igangsatt i august 1936. Under disse prosessene, som ble kjent som Moskvaprosessene, innrømmet de tiltalte deltakelse i konspiratorisk virksomhet, angivelig organisert gjennom et samarbeid mellom den opposisjonelle eksilbolsjeviken Lev Trotskij og fascistiske regimer i utlandet. I de fleste tilfeller var omfanget av innrømmelsene så utrolige og hårreisende at de virket fullstendig usannsynlige. Det var i tillegg en utbredt oppfatning at innrømmelsene var blitt fremtvunget gjennom tortur. Dommene ble raskt effektivt ved henrettelser eller lange fengselsstraffer.

Nyhetene om Moskvaprosessene rystet den norske arbeiderbevegelsen. I samtiden hadde man likevel relativt begrenset kjennskap til utrenskningenes enorme omfang. Skueprosessene utgjorde kun oppgjøret med toppledelsen i sovjetsamfunnet. På samme tid gikk en bølge av utrenskninger gjennom alle samfunnslag. I disse utrenskningene, vanligvis kalt «Den store terroren», ble hundretusener, kanskje millioner, likvidert av det hemmelige politiet NKVD.

Øyvind Ihle deler den norske arbeiderbevegelsen i fire grupper på bakgrunn av deres ulike syn på Moskvaprosessene.⁵⁸ Gruppenes syn på prosessene gjenspeilet i høy grad deres syn på Sovjetunionen mer generelt. Ved siden av kommunistene, som støttet Stalins linje i Sovjet fullt ut og dermed aksepterte alle tiltalene og påstandene i prosessene, var bevegelsen ifølge Ihle delt i «trotskister», «stalinister» og «sentrum». De tre siste gruppene var all hovedsak organisatorisk tilknyttet Arbeiderpartiet.

Ifølge Ihle var trotskistene på linje med Lev Trotskij sin kritikk av Sovjetunionens politikk. Trotskij mente revolusjonen måtte spres for å overleve, noe som sto i skarp kontrast til Stalins visjon om realisering av sosialismen i *ett* land, med fokus på utbyggingen av sosialismen i Sovjetunionen.

⁵⁷ Martin Tranmæl sitert etter Lahlum 2007: Side 143.

⁵⁸ Ihle 1964

Standpunktet om den «permanente revolusjon» plasserte Trotskij på ytterste venstrefløy i det russiske kommunistpartiet og sendte han på flukt fra Sovjetunionen etter hvert som generalsekretær Stalin strammet sitt jerngrep om partiet. Trotskistene mente Stalins styre av Sovjetunionen angivelig brøt med Lenins revolusjonære prinsipper. En mer presis betegnelse på denne gruppen er «antistalinister», siden de færreste av dem ga sin tilslutning til Trotskijs politiske eksilbevegelse. Olav Schefflo og Håkon Meyer var blant de i den norske arbeiderbevegelsen som viste størst sympati med Trotskij og hans politiske grunnsyn. De anså Moskvaprosessene som en kulminering av Stalins personlige partidiktatur. På tross av sine sterke motforestillinger mot utviklingen i Sovjetunionen, hadde både Schefflo og Meyer en revolusjonær innstilling og var derfor kritiske til den reformistiske linjen som ble ført av Arbeiderpartiet utover 1930-tallet.

Stalinistene, med Trond Hegna og Jacob Friis i spissen, var positive til den politiske utviklingen i Sovjetunionen og støttet Moskvaprosessene. Dette betød ikke at de aksepterte alle påstandene som ble fremlagt i prosessene, men at de anså dem som nødvendige og legitime for å luke vekk farlig opposisjon i sovjetsamfunnet. At Lev Trotskij etter noen år i eksil i Tyrkia og Frankrike bodde en periode i Norge, gjorde at frontene mellom stalinister og antistalinister internt i Arbeiderpartiet tidvis var svært steile.

Den største grupperingen i arbeiderbevegelsen var, ifølge Ihle, de som la seg på en «sentrumsposisjon» i synet på Moskvaprosessene. Martin Tranmæl var den ledende talsmannen for dette synet, som ble kjennetegnet av en ambivalent holdning. I hovedsak var grupperingen svært avvisende til prosessene. Det ble gjentatte ganger hevdet i *Arbeiderbladet* at de sjokkerende rettstilstandene i Sovjet skyldtes diktaturet som styreform.⁵⁹ Diktaturet var intet brukbart alternativt til demokratiet, ble det hevdet. Dette skyldes angivelig at diktaturet bar i seg kimen til politisk undertrykkelse og utryddelse av intern opposisjon, noe som igjen gjorde det stadig vanskeligere å komme ut av diktaturet.⁶⁰

Arbeiderbladet vekslet mellom kritikk av rettsprosessene og kritikk av den sovjetiske opposisjonen og trotskismen. Den kritiske retorikken mot de tiltalte i prosessen forklarer Ihle med at Tranmæl og Arbeiderpartiet måtte ta taktiske hensyn på hjemmebane.⁶¹ Trotskijs opphold som flyktning i Norge ble etterhvert en politisk byrde for arbeiderpartiregjeringen. Ihle hevder også at kritikken mot de tiltalte og trotskismen var et forsøk på å svekke trotskistiske strømninger i Norge. Først i 1938, etter at

⁵⁹ Ihle 1964: Side 61.

⁶⁰ Ibid., side 11.

⁶¹ Ibid., side 61-62.

Trotsky hadde forlatt Norge og trotskistgrupperingene var isolert, avviste Tranmæl og *Arbeiderbladet* Moskvaprosessene fullt ut.⁶²

En annen begivenhet bidro antageligvis også til å rokke troen på Sovjet i den norske arbeiderbevegelsen. Under Den spanske borgerkrigen mellom 1936 og 1939 satte Sovjetunionens inn sitt hemmelige politi NKVD mot «indre fiender» på republikanernes side. Den sovjetiske terroren mot angivelig trotskistiske forrædere sjokkerte utenlandske venstreorienterte som var i Spania.⁶³ Også norske frivillige tilknyttet Arbeiderpartiet hadde vervet seg til kampene i Spania og antagelig kom mange av disse hjem med en kritisk holdning til Sovjetunionen.

Selv om Moskvaprosessene og antagelig også borgerkrigen i Spania utfordret den reformistiske arbeiderbevegelsens syn på Sovjetunionen, forble grunnholdningen til «arbeiderstaten» grunnleggende positiv hos mange. Den angivelig lange rekken av positive trekk ved sovjetsamfunnet, ble vanligvis funnet tyngre enn de negative aspektene. Og et sosialistisk diktatur var tross alt langt bedre, og ikke minst mer rettferdig, enn de fascistiske eller kapitalistiske diktaturene som syntes å bre om seg.

Internt i Arbeiderpartiet var det en viss oppfattelse av et skjebnefellesskap med «sosialismens førsteland» Sovjetunionen. Edvard Bulls (d.e.) uttalelse fra 1920 om at politisk distansering til Sovjetunionen var et svik mot bevegelsens vesen og formål, gir et inntrykk av hvor tett identifisering var. På tross av at Arbeiderpartiet i 1923 brøt politisk med Sovjet, var den følelsesmessige tilknytningen fremdeles sterk på slutten av 1930-tallet.

Lyset falmer

Etter hvert som Arbeiderpartiets nye pragmatiske linje vant frem og regjeringsmakten ble kapret i 1935, fremsto Sovjetunionen ikke lenger som et like lysende eksempel. Tvilen til det sovjetiske samfunnsprosjektet økte. Moskvaprosessene bidro til at stadig flere mistet den før så sterke troen på Sovjetunionen. Likevel var kritikken dempet. Dette skyldes mer enn noe annet Sovjetunionens rolle i utenrikspolitikken. Den spanske borgerkrigen spilte her en viktig rolle. Da general Franco i juli 1936 gjorde opprør mot republikkens folkevalgte venstreorienterte regjering, igangsatte han en borgerkrig som for norsk arbeiderbevegelse fremsto som en ideologisk kamp mellom demokrati og fascisme. Det eneste europeiske land som støttet den spanske folkevalgte regjeringen, utover på et rent retorisk plan, var Sovjetunionen. På tross av de negative trekk ved det sovjetiske samfunn fremsto Sovjetunionen dermed som en troverdig forsvarer av folkestyret, i tillegg til å være den eneste makten som var villig til å ta opp kampen mot fascismen.

⁶² Ihle 1964: Side 62.

⁶³ Innset 2012: Side 58-59.

Sovjetunionen ble ansett som et bolverk mot fascismen, og en ny verdenskrig. Det var en utbredt holdning at Første verdenskrig hadde skyldtes kapitalistlandenes imperialistiske higen etter råvarer og markeder. Oppfatningen om at Sovjetunionen hadde frigjort seg fra disse kapitalistiske drivkreftene, gjorde at landet fremsto troverdig når det profilerte seg som en fredsgarantist. Våren 1939, da Hitler annekterte Tsjekkoslovakia, var troen på at en ny verdenskrig kunne forhindres i ferd med å svinne hen. Kun få måneder senere skulle også grunnlaget for den positive innstillingen til Sovjets utenrikspolitiske rolle fordufte på dagen.

På slutten av 1930-tallet inntok Arbeiderpartiet et tydelig reformistisk standpunkt. Likevel fremsto partiet betydelig mer radikalt enn sine sosialdemokratiske søsterpartier i Sverige og Danmark, noe blant annet norske kommunister understreket under sitt forsøk på tilnærming med Arbeiderpartiet i 1936.⁶⁴ NKP hadde på dette tidspunktet krympet til en politisk «sekt».⁶⁵ Tilnærmingsforsøkene fra NKP ble i det store og hele møtt med en kald skulder. De revolusjonære hadde mistet mye av sin innflytelse over arbeiderbevegelsen. Den revolusjonære opposisjonen i Arbeiderpartiet var likevel betydelig.⁶⁶ I enkelte partiorganer og lokalpartier var de i flertall. Gjennom hele mellomkrigstiden beveget mange aktører seg mellom Arbeiderpartiet og NKP. Personer skiftet partitilhørighet og lojalitet, eller forsøkte å være tilknyttet begge partiene. Generelt var tilstrømningen størst fra NKP til Arbeiderpartiet, som i hele perioden var det klart dominerende partiet.

Ideologisk var skottene mellom NKP og Arbeiderpartiet aldri vanntette. Selv om hovedtyngden av Arbeiderpartiet var reformister i praksis og ideologi, hadde partiet mange medlemmer som var revolusjonære. For det brede lag av partiet forble Sovjetunionen et sentralt referansepunkt. På tross av motsetninger og tidvis bitre stridigheter oppfattet Arbeiderpartiet at kommunistene var en del av den samme sosialistiske bevegelse som dem selv. Selv om Arbeiderpartiet utmerket seg med en reformistisk politikk i praksis, og beveget seg vekk fra den revolusjonære retorikken, sto identifiseringen med Sovjetunionen sterkt. Denne sovjetsympatien ble satt på alvorlige prøver høsten 1939.

⁶⁴ Halvorsen 1996: Side 14.

⁶⁵ Ibid., side 13.

⁶⁶ Skaufjord 1977. *Fremtredende personligheter som Olav Schefflo, Jacob Friis, Eyvind Dahl og Håkon Meyer blir av Skaufjord trukket frem som venstreopposisjonelle.*

Kapittel 3: Sjokket

Reaksjoner på ikkeangrepspakten og Sovjetunionens innmarsj i Øst-Polen, august til oktober 1939

«Tankebaner som var innkjørt gjennom mange år, brøt sammen og forsvant i et bunnløst sluk under jordskjelvet 21. august, da meldingen om den tysk-sovjetiske pakten gikk ut over verden».⁶⁷

Slik har forfatteren Sigurd Evensmo beskrevet den rystende opplevelsen av at Sovjetunionen gjorde det utenkelige en sensommerdag i 1939. Meldingen om at Sovjet inngikk ikkeangrepspakt med arbeiderbevegelsens hovedfiende, det nazistiske Tyskland, rammet arbeiderbevegelsen som en bombe. I praksis betød pakten at Stalin gav Hitler friere tøyler til å forfølge sine territorielle ambisjoner. Sovjetunionen hevdet at de inngikk pakten for å sikre sin vestgrense og holde landet utenfor «den imperialistiske krigen» mellom kapitaliststatene, en krig arbeiderklassen angivelig ikke hadde noen interesse i. Argumentasjonen tilsa at den internasjonale arbeiderklassens interesser i alle henseender var synonyme med sovjetstatens. Dette stemte dårlig overens med oppfatningene til hovedtyngden av norsk arbeiderbevegelse. Her var det en utbredt oppfatning at den stat som hadde profilert seg som en fredsgarantist og den mest konsekvente motstanderen av fascisme og imperialism, nå hadde ofret den internasjonale arbeiderbevegelse og verdensfreden for å sikre sine snevre nasjonale interesser. Motivet virket iskaldt kynisk, noe man kunne forvente av kapitalistiske stormakter, ikke en idealistisk «arbeiderstat». For noen ble pakten en endelig bekreftelse på oppfatninger de hadde hatt lenge. For andre, som Evensmo, utfordret den grunnsteinene i verdensoppfatningen.⁶⁸

Blankofullmakt til Hitler

I de første dagene var det stor uvisshet om rekkevidden av overenskomsten mellom Sovjetunionen og Tyskland. Ledende journalister i arbeiderpartipressen avventet med å kommentere begivenheten. Da pakten ble offentliggjort den 23. august, viste de mest pessimistiske tolkninger seg å være riktige. Finn Moe, *Arbeiderbladets* utenrikskommentator, fastslo at pakten ikke bare var en ikkeangrepspakt, men

⁶⁷ Evensmo 1976: Side 163.

⁶⁸ *Ikkeangrepspakten kom som et sjokk for Sigurd Evensmo. Hendelsene fremtvang Evensmos endelige brudd med sovjetkommunismen og gjorde det tungt for han å orientere seg i det storpolitiske landskapet. Se: Bromark og Tretvoll 2009: Side 127.*

«en vennskapsoverenskomst, langt på vei en mot allianse».⁶⁹ Arbeiderpartiets ledere markerte sterk avstand fra pakten og alt den innebar. I sin første kommentar til begivenheten fastslo *Arbeiderbladets* redaktør Martin Tranmæl at Sovjetunionens nye kyniske politikk ikke hadde noe med «virkelig kommunisme enn si sosialisme å gjøre, den er tvertimot nasjonalistisk, for ikke si [sic] imperialistisk i sin tendens».⁷⁰ Ikkeangrepspakten ble underskrevet av utenriksministrene Vjatsjeslav Molotov og Joachim von Ribbentrop i Moskva.⁷¹ Den fastslo at de to maktene behøvde hverandres gjensidige godkjenning for å inngå nye utenrikspolitiske avtaler, spesielt med maktgrupperinger som direkte eller indirekte kunne utfordre den andre. I praksis utelukket dette støtte til mindre land som førte forsvarskrig mot en av paktens parter.

Etter tyskernes annektering av Østerrike og Tsjekkoslovakia, og lang tids krav om Danzigkorridoren i Polen, var betydningen soleklar for *Arbeiderbladets* utenriksmedarbeider Finn Moe: «Sovjet-Samveldet gir Tyskland blancofullmakt til å gå løs på Polen!».⁷² Ti dager senere rullet den tyske krigsmaskinen inn i Polen. Storbritannia og Frankrike fastholdt sin garanti til Polen og erklærte Tyskland krig. Andre verdenskrig var i gang på det europeiske kontinentet. At Sovjetunionen hadde et stort ansvar for krigsutbruddet sto klart for ledende aktører i arbeiderpartipressen. Tyskerne hadde naturligvis hovedansvaret, men Sovjet hadde vært i posisjon til å hindre eller i hvert fall å vanskeliggjøre Tysklands planer i øst. *Arbeiderbladets* redaktør Martin Tranmæl hevdet at hvis Sovjetunionen:

«bare hadde stilt seg nøytralt og forbeholdt seg sin frihet til senere å kunne gripe inn overfor fascismen eller nazismen, så ville Tyskland neppe ha [sic] våget å ta seg til på Polen og vi kunne ha undgått både en ny verdenskrig og et nytt München. Det faller derfor et voldsomt ansvar på Sovjet-Samveldet, et ansvar som også rammer dem som ikke tør vise manns mot til å reagere».⁷³

Sovjetunionen kunnet ha sikret freden i Europa, men ble anklaget for i stedet å ha sluppet krigen løs på kontinentet. Tranmæl betegnet derfor Stalins nye utenrikspolitiske linje som et «forræderi».⁷⁴ Skuffelse og forbitrelse skinner gjennom i hans ledere fra perioden.

Håpet om en «fredsfront mot fascismen» brast med den tysk-sovjetiske pakten. I første halvdel av 1939 forhandlet London, Paris og Moskva om en sikkerhetspolitisk tilnærming, men forsøkene strandet. På et stort folkemøte på Youngstorget i Oslo den 6. september fortalte Finn Moe følelsesladet

⁶⁹ *Arbeiderbladet* 24.08.1939: «Pakten»

⁷⁰ *Arbeiderbladet* 25.08.1939: Leder

⁷¹ *Av den grunn blir den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten fra august 1939 ofte referert til som «Molotov-Ribbentrop-pakten».*

⁷² *Arbeiderbladet* 24.08.1939: «Pakten»

⁷³ *Arbeiderbladet* 04.09.1939: Leder

⁷⁴ Ibid.

om hvordan håpet om fredsfronten ble erstattet av skuffelsen av «at den som skulle stå forrest i striden for fred og rett, Sovjet-Samveldet, sviktet».⁷⁵ Moe mente Sovjetunionen hadde skylden for at fredsfronten brøt sammen, Polen ble liggende ubeskyttet og det tyske angrepet kom på den måten og det tidspunktet det gjorde. Han karakteriserte derfor pakten som «det største vonbrott i arbeiderbevegelsens historie som vi har opplevd siden verdenskrigen».⁷⁶ Håkon Meyer gikk i strupen på sovjetiske påstander om at pakten sikret freden og slo fast at den tvert i mot var «en av de vesentligste årsaker til at Tyskland nå tar krigen».⁷⁷ Meyer stemplet pakten som et «forræderi mot sosialismens sak» og stalinistene som «femtekolonnister» i kampen mot fascismen.⁷⁸ Bare noen uker tidligere ville slike kraftsalver mot Sovjetunionen vært vanskelige å forstille seg på trykk i *Arbeiderbladet*. Med ikkeangrepspakten fikk en ny aggressiv retorikk mot Sovjetunionen sitt gjennombrudd.

Sovjetisk imperialisme

Forklaringene bak Sovjetunionens nye linje lå ifølge *Arbeiderbladets* redaksjon, med Moe og Tranmæl i spissen, i den gjennom lengre tid tiltakende orienteringen mot «storrussisk» nasjonalisme i Sovjetunionen. Den 29. august skrev Moe en redegjørelse for hvordan Komintern siden etableringen fullt ut hadde blitt et redskap for russisk politikk.⁷⁹ Han henviste til brosjyren *Splittelse eller samling* som var utgitt av Arbeiderpartiets forlag tidligere på året.⁸⁰ Mannen bak brosjyren, den tyske emigranten Willy Brandt, bodde i Oslo og skrev med jevne mellomrom utenriksanalyser i arbeiderpartipressen under pseudonymet «Felix Franke». Ifølge Moe «sitter en igjen med følelsen av at de som har lest den før, ikke kan være forundret over at Sovjet-Samveldet gikk hen og sluttet en vennskapsoverenskomst med Tyskland».⁸¹ Moe fremhevet brosjyren som en solid dokumentasjon for at Moskva hadde «gitt interessene til arbeiderne i andre land fullstendig på båten».⁸²

Willy Brandt hadde i brosjyren langt på vei forutsett at en sikkerhetspolitisk tilnærming mellom Nazi-Tyskland og Sovjetunionen kunne bli et faktum. Tidligere samarbeid mellom fascister og kommunister fanget Finn Moes oppmerksomhet. Brandt fremhevet i brosjyren at prøyssiske kommunister i 1931 inngikk valgsamarbeid med nazister av taktiske hensyn. Willy Brandt hadde lenge vært en sterk motstander av Komintern og de kommunistiske «splittelsesmetoder». I en kronikk i *Arbeiderbladet* den 9. september fastslo han at pakten var en dødsdom over Komintern, som hadde

⁷⁵ Finn Moes tale på Youngstorget 6. september, referert i *Arbeiderbladet* 07.09.1939

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ *Arbeiderbladet* 05.09.1939: «Krigen og pakten.»

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ *Arbeiderbladet* 29.08.1939: «DEN HELLIGE kommunistiske kirke.»

⁸⁰ Brandt 1939

⁸¹ *Arbeiderbladet* 29.08.1939: «DEN HELLIGE kommunistiske kirke.»

⁸² Ibid.

vært en «kreftskade for arbeiderbevegelsen».⁸³ Slik Brandt så det hadde russerne meldt seg ut av den sosialistiske arbeiderbevegelsen.

Oppfattelsen av Sovjetunionen som den fremste internasjonale fredsfaktor og en sikkerhet mot ytterligere utbredelse av fascismen, hadde holdt kritikken av Sovjet dempet før august 1939. Nå var bildet snudd på hodet og tilbakeholdt kritikk fikk fritt utløp. Antagelig fikk den også et langt bredere nedslagsfelt. I arbeiderpartipressen ble det gang på gang understreket at Sovjetunionen hadde brutt sine bånd til resten av den internasjonale arbeiderbevegelsen og kun forfulgte sine snevre nasjonale interesser.

Flere uttrykte riktignok en viss forståelse for Sovjets nye «realpolitiske» linje. Den kjente doktor Johan Scharffenberg, som var en regelmessig skribent i *Arbeiderbladet*, ga i en kronikk i *Arbeiderbladet* 12. september uttrykk for at han håpet paktens ville være en vekker for de som hadde et naivt idealistisk syn på utenrikspolitikk.⁸⁴ Han hevdet avtalen stemte overens med Sovjets rent nasjonale interesser og at den gjenspeilte verden slik den nå engang var: «Så lenge verden er delt opp i suverene stater, vil utenrikspolitikken i hver eneste stat måtte være «egoistisk»».⁸⁵ Realpolitikk var sterkere enn all ideologi. Derfor kunne Scharffenberg, som selv var en profilert antinazist, slå fast at sovjetisk utenrikspolitikk ut ifra egne interesser ikke kunne ledes etter høytsevendende idealistiske hensyn som å knuse nazismen. Tilsynelatende paradoksalt brukte Scharffenberg mot slutten av kronikken mye plass til å fremheve at ideologi *også* hadde innflytelse i utenrikspolitikken og tegnet opp en ideologisk kamp mellom diktatur og demokrati. På tross av at kronikken inneholdt angrep mot Sovjetunionens ideologi, ble hans *forståelse* for den nye sovjetiske utenrikslinjen tatt som et *forsvar* av den.

Den 15. september fikk Scharffenberg et krast tilsvare fra redaksjonen i *Arbeiderbladet*. Finn Moe hevdet Scharffenberg hadde gjort seg til «talsmann for et syn på internasjonal politikk, som er så totalt blottet for prinsipper og idealer, at det virker verre enn noe en har sett fra kommunistisk hold».⁸⁶ Moe stilte seg uforstående til at nasjonalt orientert realpolitikk ikke kunne forenes med «en viss sømmelighet i internasjonal politikk [og] et visst omsyn til Europas og menneskehetens interesser».⁸⁷ Finn Moe mente at det måtte stilles høyere krav til Sovjetunionen enn andre stormakter, fordi det var en stat som «styres av folk, som kaller seg sosialister, en stat som i høytidelige stunder kalles «arbeidernes fedreland»».⁸⁸ Videre fremhevet han de sterke følelsesreaksjonene når «verdens første

⁸³ Arbeiderbladet 09.09.1939: «Arbeiderbevegelsen og den tysk-russiske pakt.»

⁸⁴ Arbeiderbladet 12.09.1939: «Nazi-Sovjetpakten – episode eller epoke? - II»

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Arbeiderbladet 15.09.1939: «Dr. Scharffenberg og den tysk-russiske pakt.»

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Ibid.

sosialistiske stat» nå innstilte agitasjonen mot fascismen.⁸⁹ I et grunnleggende etisk og ideologisk spørsmål som dette, var en realpolitisk utlegning altså ikke på sin plass, uten at den også inneholdt en sterk og tydelig fordømmelse. Noen dager senere hevdet Scharffenberg at hans forsøk på «fornuftsmessig forklaring» var blitt misforstått og at hans syn i det store og hele sammenfalt med Moes.⁹⁰ Moe og Scharffenberg sto ikke fjernt fra hverandre i synet på pakten, men var uenige om hensiktsmessigheten av moralsk fordømmelse i slike spørsmål. I sin utenrikspolitiske utlegning den 12. september spekulerte Scharffenberg forøvrig i om pakten kunne inneholde en hemmelig avtale om deling av Polen mellom de to stormaktene.⁹¹ To uker inn i det tyske felttog i Polen ble mistanken bekreftet.

«Nazikommunistisk» innmarsj i Polen

Den 17. september 1939 ble den norske arbeiderbevegelse rammet av nok et sjokk. Sovjetiske styrker rullet inn i Polen fra øst, noe som betød spikeren i kista for det allerede sterkt svekkede polske forsvaret. Sovjetledelsens forsvar av handlingen var flersidig. For det første ble det hevdet at den røde armés innmarsj representerte en «frigjøring» av arbeiderne fra den «reaksjonære» polske regjering. Videre var den en «frigjøring» av de ukrainske og hviterussiske minoritetene i Øst-Polen fra det polske overherredømmet. Slike argumenter spilte på sterke motforestillinger mot grunnleggende samfunnsforhold i Polen, som var utbredt i arbeiderbevegelsen. Et eksempel på at Sovjets argumenter traff en nerve i den norske arbeiderbevegelsen var en analyse av redaktør Arne Ording i Arbeiderpartiets ideologiske tidsskrift *Det 20de Århundre*.⁹² Han hevdet at ganske visst «var kvitrussere og ukrainere undertrykt av polske godseiere og polske statsfunksjonærer».⁹³ Ording innrømmet videre at det antageligvis ville være «en fordel for disse befolkningsgrupper at jorda blir delt opp og at de kommer sammen med sine stammefrender i Sovjet-Samveldet».⁹⁴ Ankepunktet hans var at denne frigjøringen ikke kunne komme *utenfra*. Ording påpekte videre at Sovjetunionen hadde gjort seg moralsk medskyldig i at 20 millioner polakker kom under tysk herredømme.

Sovjetunionen forsvarte Polens endelikt med at staten ikke hadde oppvist tilstrekkelig evne til å forsvare befolkningen i krigen mot Tyskland og dermed ikke vist seg levedyktig som selvstendig stat. Denne formen for argumentasjon var ny fra landet som hadde profilert som fredsgarantist og «de små staters» beskytter. Sovjetiske anklager om at Vestmaktene hadde sviktet polakkene fikk en hul lyd. Forsvaret av aksjonen møtte liten forståelse i arbeiderpartipressen.

⁸⁹ Arbeiderbladet 15.09.1939: «Dr. Scharffenberg og den tysk-russiske pakt.»

⁹⁰ Arbeiderbladet 22.09.1939: «Vurderingen av Nazi-Sovjetpakten – Svar til Finn Moe»

⁹¹ Arbeiderbladet 12.09.1939: «Nazi-Sovjetpakten – episode eller epoke? - II»

⁹² Redaktørstillingen i *Det 20de Århundre* delte Arne Ording med Finn Moe.

⁹³ *Det 20de Århundre*, novemberutgaven 1939: «Sovjet-Samveldets utenrikspolitikk.»

⁹⁴ Ibid.

Innmarsjen i Øst-Polen bidro heller til en eskalering av kritikken mot Sovjetunionen. For de aller fleste betød innmarsjen at Sovjet ikke bare hadde meldt seg ut av fronten mot fascismen og sviktet verdensfreden, men at de hadde inngått et *aktivt* samarbeid med det nazistiske Tyskland om å knuse det polske selvstyret. Dagen etter innmarsjen, den 18. september, sto begrepet «nazi-kommunisme» på trykk i en redaksjonell notis i *Arbeiderbladet* om «DEN NYE AKSE». Begrepet ble altså *ikke* lansert i forbindelse med Vinterkrigen, slik flere fremtredende historikere har hevdet.⁹⁵ *Arbeiderbladets* redaksjon kallet til årvåkenhet og vaksomhet mot den ideologiske siden av nyorientering mellom Sovjetunionen og Nazi-Tyskland:

«Et samspill vil alltid føre til en viss forståelse. Det er nok ingen tilfeldighet at det både i Tyskland og Sovjet-Samveldet hersker våpenstillstand også på det ideologiske område. Ja, ikke bare våpenstillstand. En merker til og med en gjensidig beundring og respekt».⁹⁶

Redaksjonen appellerte til at «vi» ikke måtte lukke øynene for hva denne «nazi-kommunistiske» aksen kunne bety for «det virkelige demokrati».⁹⁷ Oppfatningen om at pakten også hadde en ideologisk side kom etter dette stadig oftere til uttrykk i arbeiderpartipressen. En av de som gikk langt i denne retningen var redaktør Ole Øisang i *Arbeider-Avisa* (i Trondheim) som fastslo at den tysk-sovjetiske tilnærmelsen ble muliggjort av «store og uhyggelige likhetstrekk mellom bolsjevismen og fascismen og nazismen».⁹⁸ Høsten 1939 ble det stadig vanligere å fremheve grunnleggende ideologiske likhetstrekk i disse ideologiene, som tidligere var blitt ansett som motpoler.

Dagen etter den sovjetiske innmarsjen i Polen gikk Martin Tranmæl i *Arbeiderbladets* lederspalte til et krast angrep mot NKPs hovedorgan *Arbeideren*, som forsvarte Sovjetunionen. Det «herværende Komintern-organ» eide ifølge ham «ikke lenger en eneste selvstendig tanke, ikke engang en proletarisk æresfølelse. For da ville det, da må t t e det ha reagert og protestert».⁹⁹ Lederen den 19. september bar likeledes preg av moralsk indignasjon. Tranmæl sammenlignet de sovjetiske påstandene om frigjøringen av Polen, med retorikken fascistiske og imperialistiske makter hadde benyttet for å overfalle mindre stater tidligere.¹⁰⁰ Riktignok innrømmet han at «regimet som har hersket Polen var modent for fall», men understreket at dette *kun* var en oppgave for det polske folk: «Et folks frigjøring må være dets eget verk. Andre makter det ikke. De kan bare undertrykke dem de sier seg å hjelpe».¹⁰¹

⁹⁵ *Tore Pryser hevder begrepet ble innført i Arbeiderbladet 2. november 1939, få dager etter det sovjetiske angrepet på Finland. Terje Halvorsen fastsetter på sin side datoen til 2. desember, antageligvis grunnet en feilreferanse til Pryser. Se: Pryser 1988: side 225 og Halvorsen 1996: Side 19.*

⁹⁶ *Arbeiderbladet* 18.09.1939: «DEN NYE AKSE»

⁹⁷ *Ibid.*

⁹⁸ Ole Øisang sitert etter Settemsdal 1978: Side 73.

⁹⁹ *Arbeiderbladet* 18.09.1939: Leder

¹⁰⁰ *Arbeiderbladet* 19.09.1939: Leder

¹⁰¹ *Ibid.*

Sovjets innmarsj i Polen fylte Tranmæl med «vemmelse og avsky», og fikk han til å appellere om at alle:

«fordomsfrie og frihetselskende arbeidere, uansett meningsforskjelligheter ellers, må jo reagere på det sterkeste overfor det motbydelige hykleriet som drives i forbindelse med overfallet på det polske folket og det samspill det nå er mellom Berlin og Moskva, mellom Hitler og Stalin».¹⁰²

Et brudd mot sosialistisk etikk

For *Arbeiderbladets* redaktør var holdningen til Sovjetunionens «svik» et etisk kardinalspørsmål¹⁰³, et «livsspørsmål, ikke bare for folket av i dag, men også for de nye generasjoner».¹⁰⁴ Da felttoget i Polen gikk mot slutten brukte Tranmæl mye spalteplass på å tydeliggjøre de etiske grunnprinsipper han mente arbeiderbevegelsen tuftet på. Marxistiske teorier kunne verken forklare eller forsvare et overfall mot en svakere stat og en pakt med den ideologiske hovedfienden, siden den moderne arbeiderbevegelsen ikke bare var «bygd på sosialistiske teorier, men også sosialistisk etikk».¹⁰⁵ Over flere uker i slutten av september og begynnelsen av oktober utdypet Tranmæl hva denne etikken besto i og hvordan Sovjetunionen hadde forbrutt seg mot den.¹⁰⁶

Når *Arbeiderbladets* redaksjon, med Tranmæl i spissen, gikk så langt i å utdype denne «etiske basis» var det fordi mange oppfattet at den internasjonale arbeiderbevegelsen potensielt var eksistensielt truet som følge av Sovjetunionens nye utenrikspolitiske linje. Der fascismen og krigen bredte seg var nemlig arbeiderbevegelsen sårbar. Nå hadde Sovjetunionen sluppet disse kreftene løs. For mange var det verste av alt det at Sovjet handlet i arbeiderklassens og sosialismens navn. Spesielt Tranmæl fryktet at dette kunne føre til en lammende begrepsforvirring, som kunne gjøre at bevegelsen mistet sin slagkraft og samlingsevne.¹⁰⁷ For å unngå dette måtte Sovjetunionen defineres ut av den sosialistiske arbeiderbevegelsen. Det var en følelsesmessig utfordring. Ledere og medlemmer av bevegelsen hadde gjennom mange år knyttet dype og sterke følelser til byggingen av det nye sosialistiske samfunn i Sovjetunionen. Mange følte det nok, som den avtroppende LO-lederen Olav Hindahl, var vanskelig «å finne sterke nok ord til å karakterisere Sovjet-Samveldets opptreden i denne sak».¹⁰⁸ Hindahl utdypet hvorfor:

¹⁰² Arbeiderbladet 19.09.1939: Leder

¹⁰³ *Et avgjørende valg mellom to fullstendig motstridende alternativer.*

¹⁰⁴ Arbeiderbladet 25.08.1939: Leder

¹⁰⁵ Arbeiderbladet 30.09.1939: Leder

¹⁰⁶ Arbeiderbladets ledere 29.09, 30.09, 02.10, 07.10 og 09.10.1939

¹⁰⁷ Arbeiderbladet 02.10.1939: Leder

¹⁰⁸ Meddelelsesbladet, septemberutgaven 1939: Leder

«Sovjet-Samveldet har hatt en stor plass i mange norske arbeideres hjerter. Selv om de russiske metoder ofte ble fordømt, så hersket det stor begeistring for det oppbyggingsarbeid som var satt i gang. En så hen til at Sovjet-Samveldet en gang skulle bli mønsterstaten som viste verden hvor godt et samfunn kan bygges under en kollektiv økonomi hvor all privat spekulasjon og utbytting er bannlyst. Dessuten var det barrieren mot verdensreaksjonen [...] Vi vet at det har vært et sterkt slag for mange. «Hva skal vi nå tro på», spørres det. Til det må det svares at selvoppgivelse er det farligste av alt».¹⁰⁹

Både Tranmæl og Moe fremhevet og kritiserte religionslignende aspekter ved dyrkelsen av Sovjetunionen. Tranmæl kritiserte Moskva for å ha blitt «vårt tids Mekka» og Moe sammenlignet Stalin med en pave som lyste i brann de kjetterne som ikke underkastet seg den hellige «kommunistiske kirke».¹¹⁰ Moe fastslo at kommunistene med sin russisk-nasjonalistiske politikk ikke lenger hadde noe med «arbeidsfolkets kamp for arbeid og brød i andre land» å gjøre.¹¹¹ At NKP lydig fulgte Moskvas direktiver og stadig utførte ideologiske saltomortaler fikk Martin Tranmæl til å spørre seg: «Eier disse mennesker ingen personlig overbevisning? Har de fullstendig mistet evnen til å reagere overfor det som må stride mot det grunnsyn de har bekjent seg til?».¹¹² Det fremsto som om NKP'ere var villige til å ofre alle prinsipper for å underkaste seg Moskvas befalinger.

For Tranmæl var den nye sovjetiske linjen «i den mest åpenbare strid med den internasjonale idé all virkelig arbeiderreising vedkjenner seg»,¹¹³ noe en ekte sosialist *måtte* reagere på det sterkeste mot. Tranmæl understreket at det fantes hederlige kommunister som protesterte mot Sovjetunionen, men kalte NKP ledelsens holdning et skjensel «mot de idealer og begreper som burde være hellige for alle som tilhører arbeiderklassen og sogner til arbeiderrørsla».¹¹⁴ Tranmæls utskillelse av klinten fra hveten av kommunisters rettskaffenhet var et spørsmål om hvem som hadde moralsk *rett* til å kalle seg sosialist. Tranmæl mente lederne i Kreml hadde sviktet arven fra sin egen revolusjon. Nå hadde de imidlertid ikke bare sviktet den russiske revolusjonen. Tranmæl trakk linjene helt tilbake til den franske revolusjon for å vise den grunnfestede fred og frihetstradisjonen som Sovjetunionen forbrøt seg mot. Han fryktet det han så som tendenser til utglidning mot et «innsnevret» realpolitisk syn på politikk som ville «gjøre arbeiderreisinga fattig og kraftløs».¹¹⁵ Et slikt kynisk syn var ifølge Tranmæl «helt fremmed og fiendtlig overfor all sosialistisk arbeiderrørsla, men [...] typisk for fascisme, nazisme og all annen reaksjon».¹¹⁶

¹⁰⁹ Meddelelsesbladet, septemberutgaven 1939: Leder

¹¹⁰ Arbeiderbladet 25.08.1939: Leder, 29.08.1939: «DEN HELLIGE kommunistiske kirke.»

¹¹¹ Arbeiderbladet 29.08.1939: «DEN HELLIGE kommunistiske kirke.»

¹¹² Arbeiderbladet 11.09.1939: Leder

¹¹³ Arbeiderbladet 30.09.1939: Leder

¹¹⁴ Arbeiderbladet 19.09.1939: Leder

¹¹⁵ Arbeiderbladet 09.10.1939: Leder

¹¹⁶ Arbeiderbladet 07.10.1939: Leder

Den 11. oktober, to uker etter Polens kapitulasjon, så Finn Moe vemodig tilbake på den gylne muligheten Sovjet hadde hatt til å spille en stor fredsrolle og bidra til en positiv «nyordning i Europa», ved bare å følge de «gamle sosialistiske prinsippene om nasjonal frihet og internasjonalt økonomisk samarbeid».¹¹⁷ En vemodig tone preget mange innlegg da bølgen av aggressiv retorikk mot Sovjetunionen dempet seg noe utover i oktober. Et perifert men interessant uttrykk for dette var en kronikk i *Arbeiderbladet* den 21. oktober av G.A. Stousland Møller. Møller hadde i likhet med Moe knyttet sterke forhåpninger til Sovjetunionen som fredgarantist. Nå følte han seg «spyttet i ansiktet».¹¹⁸ Han mente det var nytteløst «å skjule sovjetimperialismen for oss selv», men understreket at den var «folkets egen imperialisme».¹¹⁹ Sovjetimperialismen burde, ifølge Møller, møtes med åndelig motstand og *tilgivelse*. Tross skuffelsene måtte man samtidig glede seg over de mange positive sidene ved Sovjetunionen og «de talløse millioner som er kommet fram i lyset».¹²⁰ Det er verdt å merke seg at slike (riktignok ofte forbeholdne) sympatiuttrykk langt i fra hadde vært utypiske i arbeiderpartipressen i tiden frem mot inngåelsen av pakten. AUFs organ *Arbeider-Ungdommen* hadde eksempelvis den 15. juni hyllet sovjetungdommen og den idealistiske utformingen av fremtidens samfunn i «ungdommens land».¹²¹ Så sent som 5. august kunne lesere av *Arbeiderbladet* fordype seg i et langt og ensidig positivt reisebrev med svevende formuleringer om fantastiske fremskritt i det nye sovjetsamfunnet.¹²² Høsten 1939 var slike sympatiuttrykk for Sovjetunionen så godt som forsvunnet fra arbeiderpartipressen.

Polemikk med borgerlig presse

Etter godt over en måned med sterk avstandstaken til Sovjetunionen og norske kommunister, skiftet fokuset i *Arbeiderbladets* redaksjon i løpet av oktober. Dette var Arbeiderpartiets «agitasjonsmåned» for 1939, hvor stor vekt ble lagt på opplysningsarbeid gjennom studiemøter, informasjonsbrosjyrer og kurs.¹²³ Beslutningen om agitasjonsmånedene var blitt tatt før ikkeangrepspakten, men Tranmæls retorikk i oktober tyder på at den ble benyttet til et forsøk på å forhindre at pakten førte til passivitet og utglidning innad i bevegelsen. Martin Tranmæl rettet skarpe skyts mot den borgerlige pressen og dens «stadige galdesure og negative kritikk og mistenkeliggjøring» av Arbeiderpartiet, som ikke kunne klandres for Sovjetunionens nye linje.¹²⁴ Spesielt «høyreorganet» *Aftenposten* ble målskive for

¹¹⁷ *Arbeiderbladet* 11.10.1939: «Daladiers tale»

¹¹⁸ *Arbeiderbladet* 21.10.1939: «Sovjets imperialisme.»

¹¹⁹ *Ibid.*

¹²⁰ *Ibid.*

¹²¹ *Arbeider-Ungdommen* 15.06.1939. Bokanmeldelsen «Kjærlighet i demokratiets tjeneste» av Rolf Solberg og reportasjen «Glimt fra Sovjetsamveldet 1939» av Olaf Wang Johnsen. *Den sistnevnte reportasjen inneholdt riktignok også kritikk av grunnleggende aspekter ved det sovjetiske samfunnet.*

¹²² *Arbeiderbladet* 05.08.1939: «DET ARBEIDES I SOVJET I DAG.»

¹²³ *Arbeiderbladet* 20.10.1939: Leder

¹²⁴ *Arbeiderbladet* 17.10.1939: Leder

kritikken. Ifølge Tranmæl hadde de med et «reaksjonært borgerlig grunnlag», som hadde stilt seg støttende eller forstående til Mussolini eller Hitlers metoder, ingen moralsk rett til å kritisere Stalin eller Molotov når disse fulgte en liknende politikk.¹²⁵ Helt annerledes stilte det seg for «dem som er tilhengere av en konsekvent sosialistisk og demokratisk politikk. De har grunn til å føle dette vonbrottet som en smertelig skuffelse».¹²⁶ Alt det *Aftenposten*, *Tidens Tegn* og *Nationen* nå angrep Sovjetunionen for i Polen hadde de, ifølge Tranmæl, akseptert av fasciststatene i Etiopia, Spania, Østerrike og Tsjekkoslovakia i årene før. De hadde derfor ingenting de skulle sagt i sakens anledning.

Borgerlig dobbeltmoral ble Tranmæls kjerneargument i polemikken med borgerlig presse, som varte over flere uker.¹²⁷ Tranmæl understreket at arbeiderbevegelsen angivelig alltid hadde vært konsekvent i sine protester mot urett og undertrykkelse, uansett hvem som sto bak. Slik Tranmæl så det, hadde Sovjetunionen med ikkeangrepspakten og innmarsjen i Polen kopiert de fascistiske metodene. Når sosialister nå kritiserte denne nye sovjetiske imperialismen var det angivelig med de samme argumenter og på det samme prinsipielle grunnlag som de tidligere hadde kritisert Tyskland og Italia. Sovjets handlinger hadde ingen ting med sosialisme å gjøre.

Arbeiderbladet og *Aftenposten* speilet på mange måter hverandres argumentasjon. *Aftenposten* fremhevet «socialistiske realiteter» i fascismen og nazismen,¹²⁸ mens *Arbeiderbladet* mente Sovjetunionen hadde inntatt en «kurs som nærmer seg borgerskapet».¹²⁹ Begge parter forsøkte altså å gi motparten skylden for negative elementer i regimer de tidligere hadde stilt seg positive til. Martin Tranmæl kritiserte den borgerlige pressen for å skyve ansvaret for de fascistiske regimene, som de selv tidligere hadde støttet, over på sosialistene.¹³⁰ Det samme kunne åpenbart også blitt anfektet mot *Arbeiderbladet* for sin tidligere støtte til Sovjetunionen og antydningene om at Sovjetunionen nå handlet «fascistisk». Et kjernepunkt for Tranmæl var at det ikke var sosialismen som var i ferd med å lide sammenbrudd, slik *Aftenposten* skal ha hevdet, men tvert i mot at kapitalismen viste tegn til å bukke under.¹³¹ Fascismen var i denne tankegangen, som lenge dominerte arbeiderbevegelsen, kapitalismens siste krampetrekning. Hvordan dette eventuelt skulle sammenfalle med fascistiske trekk i Sovjetunionen utdypet Tranmæl ikke.

¹²⁵ *Arbeiderbladet* 25.10.1939: Leder

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ *Arbeiderbladet* 05.10.1939: «Tingene i sin rette sammenheng.», 21.10.1939: «DØM SJØL!», 30.10.1939: «BYRDENES FORDELING», samt lederne 17.10, 24.10, 25.10, 26.10, 27.10 og 28.10.1939

¹²⁸ *Aftenposten* 26.10.1939: Lederen «Sammenbruddet.»

¹²⁹ *Arbeiderbladet* 21.10.1939: «DØM SJØL!»

¹³⁰ *Ibid.*

¹³¹ *Arbeiderbladet* 24.10.1939: Leder

Sovjetunionen legger press på nabolandene

Krigen i Polen nådde sin avslutning i Warszawa den 27. september. Ved siden av ikkeangrepspakten hadde Sovjetunionen og Tyskland inngått en omfattende handelsavtale. Selv om den tysk-sovjetiske paktens hemmelige tilleggsavtale om delingen av Øst-Europa i interessesfærer ikke ble kjent før mange år senere, var det i samtiden tydelig at de sovjetiske innrømmelser overfor Tyskland ga Sovjetunionen mye tilbake i form av økt handlingsrom overfor sine randstater. I september og oktober la Sovjetunionen, uten tyske protester, et voldsomt press på Baltikum. Litauen, Estland og Latvia ble avkrevd vidtrekkende sikkerhetsavtaler som betød sterk innskrenkning av deres suverenitet. Uten å kunne regne med støtte fra Tyskland eller Vestmaktene hadde disse små landene ingen andre valg enn å underkaste seg eller risikere krig mot en militær stormakt. De baltiske landene valgte å imøtekomme Sovjets krav og ble i praksis militærprotektorater, som noen år senere skulle bli inkorporert i Sovjetunionen. *Arbeiderbladets* redaksjon reagerte sterkt på utpressingstaktikken og overkjørselen av de små statenes nasjonale selvbestemmelsesrett.¹³² Utover i oktober rettet Stalin øynene mot Finland. Sovjetunionen fremla krav til Finland om omfattende grenserevisjoner. I motsetning til sine baltiske naboer ga ikke finnene etter for kravene. Det var en beslutning som fikk dramatiske følger.

Ukene og månedene etter inngåelsen av den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten i slutten av august 1939 var preget av sjokk, skuffelse og sterk forbitrelse i arbeiderpartipressen. Tranmæls utlegning av hvordan Sovjetunionen hadde sveket de mest grunnleggende etiske prinsipper i bevegelsen ble toneangivende for arbeiderpartipressen i hele Norge. «Arbeiderstatens» handlinger i denne perioden kom ikke bare til å forandre synet på Sovjetunionens rolle i internasjonal politikk, men også synet på denne statens *vesen*. Olav Hindahl mente tiden nå var inne for et endelig brudd med naive forestillinger om Sovjetunionen: «Det har ofte vært fristende å tro at diktaturet kunne endevende i en håndvending det som vi ellers må arbeide med i generasjoner. [...] Vi må ta lærdom av det som er skjedd. Vi må vite at vår bevegelses oppgaver bare kan løses når friheten er i behold».¹³³ Ifølge Hindahl var det nå kanskje på tide å gå videre «ved å stryke «Arbeiderstaten» av arbeiderklassens dagsorden».¹³⁴ Da Arbeiderpartiets representanter møttes til landsmøte noen uker seinere bar mange på liknende tanker.

¹³² Arbeiderbladet 05.10.1939: «Kommunistisk imperialisme.», 10.10.1939: «STORMAKTSPOLITIKK», 13.10.1939: «Krigen fortsetter.» og 01.11.1939: «DET SOVJET-RUSSISKE MAKTBUDD».

¹³³ Meddelelsesbladet, septemberutgaven 1939: Leder

¹³⁴ Ibid.

Kapittel 4: Landsmøtet

Diskusjonen rundt endringene av Arbeiderpartiets prinsippprogram

Den 3. til 5. november 1939 møttes representanter for Arbeiderpartiet til landsmøte for første gang siden 1936. Ved siden av mindre endringer i partiets arbeidsprogram var et nytt prinsippprogram på agendaen. Det gjeldende programmet understreket at partiet bygget på marxismen, åpnet for at arbeiderklassen kunne benytte diktatoriske midler i gitte situasjoner og understreket det solidariske båndet til Sovjetunionen. Prinsippprogrammet hadde stått uforandret siden 1933 og det var en utbredt oppfatning at det var på tide å oppdatere det. Partiets landsstyre hadde derfor i januar 1938 nedsatt en programkomité for å utarbeide et forslag til nytt program. Komitéen var ledet av Ole Øisang og besto av Oscar Torp, Ole Colbjørnsen, Sverre Støstad, Olav Hindahl, Jens Steffensen, Oscar Nilssen, Neimi Lagerstrøm og Gunnar Sand. I januar 1939 fremla komitéen forslaget som inneholdt enkelte endringer i innhold. Forslaget ble sendt ut til partiavdelingene for drøftelse. Punktene som sto for revisjon var blant de siste «formelle» bindingene til det revolusjonære klassekampstandpunktet Arbeiderpartiet tidligere hadde inntatt. For enkelte var dette svært viktige punkter. Fra venstreradikale partimedlemmer rundt kom det til dels kraftig kritikk av programforslaget. For disse rokket nemlig endringene ved arbeiderbevegelsens sjel.

Programforslaget

Komitéleder Ole Øisang begrunnet behovet for revisjon med at enkelte radikale elementer ikke var på linje med den praktiske politikken partiet førte.¹³⁵ Denne skjevheten måtte utjevnes. Nøkkelpunkter måtte derfor forandres for å skape likevekt mellom politikk og ideologi. Programendringene var slikt sett en ideologisk «loftsrydding», hvor foreldet ideologisk ballast ble fjernet. Det var også et identitetsspørsmål. Her lå holdningen til Sovjetunionen under. Den norske arbeiderbevegelsens oppfatninger om radikale elementer som «klassekamp», «revolusjon» og «proletariatets diktatur» var tett knyttet til synet på Sovjet. Inntrykkene av positive eller negative utviklingstrekk i «sosialismens førsteland» fikk derfor innvirkning på Arbeiderpartiets stillingtagen i disse teoretiske spørsmålene. Da partiets representanter møttes til landsmøte i 1939 så verden ganske annerledes ut enn bare noen år tidligere. Som Ole Øisang sa det i sitt innledningsforedrag på landsmøtet: «det har unektelig hendt

¹³⁵ Det 20de Århundre, januarutgaven 1939: «Partiets program»

atskillig både her hjemme og ute i verden i de senere år, hendinger som vi ikke kan overse, men som vi pliktet å ta med i vurderingen av vårt program og våre retningslinjer».¹³⁶

Øisang tegnet opp et bakteppe av «alvorlige og vidtrekkende hendinger», som hadde rystet partiet de siste årene og understreket behovet for en klargjøring av partiets ideologiske standpunkt.¹³⁷ Øisang konkretiserte i liten grad hvilke begivenheter han siktet til. Hva hadde han i tankene? Borgerkrigen i Spania og fascismens fremmarsj i land etter land hadde unektelig rystet den norske arbeiderbevegelse, men likevel er det nærliggende å anta at det først og fremst var Moskvaprosessene Øisang tenkte på. Stalins politiske utrenskninger i Sovjetunionen, med skueprosesser og henrettelser av fremstående revolusjonshelter og offiserer, kastet mørke skygger over den norske arbeiderbevegelsen og satt fremdeles friskt i minnet. Mer en noen andre hendelser på 1930-tallet utfordret Moskvaprosessene synet på «proletariatets diktatur», marxisme og «arbeiderstaten» i øst, nettopp de punktene som nå sto til revisjon. Ole Øisang var blant de som hadde reagert sterkest. Som redaktør i *Arbeider-Avisa* i Trondheim var han under prosessene for eksempel mer gjennomgående kritisk til Sovjet enn *Arbeiderbladet*.¹³⁸ Øisang konkluderte tidlig med at Moskvaprosessene var en ubønnhørlig konsekvens av den diktatoriske styreform.¹³⁹ Han var også blant dem som gikk lengst i å understreke likhetstrekkene mellom de autoritære ytterkantene i det politiske spekteret. Denne forståelsen gikk hånd i hånd med vektlegging av «det felles, ubrytelige forsvar for det demokratiske folkestyre», som Øisang mente var hovedoppgaven som overskygget alle andre.¹⁴⁰ Slik karakteriserte han den aktuelle situasjonen på landsmøtet:

«vi står midt oppe i en stri på liv og død mellom de autoritære diktatorsystemer og det demokratiske folkestyre, en konflikt og krise som har ført Europa ut i en [ny] stormaktskrig, og som – det står ikke til å nekte – har ført til ei krise også for den internasjonale arbeiderbevegelse, som har vært splidaktig med seg sjøl og forsømt demokratiets forsvar».¹⁴¹

Dette var kjernen av det Øisang og programkomitéens ønsket å gjøre noe med. Tvetydigheter i Arbeiderpartiets forhold til det etablerte demokratiske systemet skulle fjernes. Både overfor utenforstående og egne medlemmer skulle partiet understreke sin demokratiske innstilling. På samme tid understreket Øisang at kun et *handlekraftig* demokrati kunne stå imot presset fra antidemokratiske krefter. Demokratisk sosialisme, med sterk statlig styring av økonomien, kunne rette opp demokratiets svakheter. Her bygget han på hjemlige erfaringer, hvor Arbeiderpartiets pragmatiske krisepolitikk ofte fikk æren for tilbakegangen til Vidkun Quislings parti Nasjonal samling (NS). Endringsforslaget som

¹³⁶ Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 40.

¹³⁷ Ibid., side 39.

¹³⁸ Settemsdal 1978, side 24- 47.

¹³⁹ Ibid., side 32.

¹⁴⁰ Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 44-45.

¹⁴¹ Ibid., side 41.

ble fremlagt på landsmøtet inneholdt en rekke omskrivninger av det eksisterende programmet. I grove trekk kan endringene oppsummeres i fire punkter:

1. Formuleringen om at partiet «bygger på marxismen», ble forandret til at partiet vedkjente seg et syn på de økonomiske drivkrefter, som var «i samsvar med det marxistiske historiesynet».¹⁴²

Øisang hevdet det ofte var meget uklart hva vanlige folk forsto med begrepet marxisme. Han hevdet marxismen var blitt «en trylleformular, en uklar politisk-religiøs trosbekjennelse, en slags myte som en klamrer seg til uten noen dypere forståelse av hva den egentlig innebærer».¹⁴³ Videre minnet han om at formuleringen «bygger på marxismen» var relativt fersk. Den hadde ikke kommet inn i programmet før i 1930. Marxismen var et fruktbart verktøy for analyse av samfunnsutviklingen, men var for tvetydig og mangslungen til at Arbeiderpartiet uten forbehold kunne fremholde den som en basis.

2. Der det gamle programmet åpnet for bruk av alle tilgjengelige midler i en tilspisset klassekampssituasjon, et midlertidig «proletariatets diktatur», tok partiet nå avstand fra diktaturet *i enhver form*.

Innstillingen til demokrati og diktatur skulle ikke lenger være et taktisk spørsmål, men et prinsipielt spørsmål som omhandlet fundamentet for arbeiderbevegelsen og rammene for realiseringen av sosialisme. Innstillingen til demokratiet var et grunnleggende livssynsspørsmål hvor det ikke kunne utgjøre «noe både-og, men bare et absolutt og uforbeholdent enten-eller».¹⁴⁴ Øisang slo derfor fast: «Uten demokrati, ingen sosialisme».¹⁴⁵

3. Punktet om solidariteten med oppbyggingen av sosialismen i Sovjetunionen ble fjernet.

På dette punktet skilte forslaget fremlagt på landsmøtet seg fra det som var blitt sendt ut til partiavdelingene i januar. I januarutgaven var punktet om solidaritet med Sovjetunionen moderert ved også å inneholde kritikk, spesielt rettet mot Komintern. I forslaget som ble forelagt landsmøtedeltakerne var derimot hele punktet strøket fra programmet. Ifølge Øisang skyltes dette «den nye og ytterst uklare situasjonen som er oppstått etter Russlands tilnærming til Tyskland».¹⁴⁶

¹⁴² Arbeiderpartiets prinsipielle program av 1939.

¹⁴³ Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 42.

¹⁴⁴ Ibid., side 44.

¹⁴⁵ Ibid., side 44.

¹⁴⁶ Ibid., side 46.

4. Ny karakteristik av den borgerlige siden i politikken. I det gjeldende programmet ble fascismen og nasjonalsosialismen nært knyttet til «borgerskapet». Nå ble det derimot etablert et tydelig skille mellom de borgerlig-liberale partiene og fascistpartiene.

Ifølge Øisang var det i arbeiderbevegelsen stor uklarhet om hva fascisme og nazisme *egentlig* innebar. Derfor fant han det nødvendig at partiprogrammet ga uttrykk for at fascistbevegelsene ikke var borgerlige i tradisjonell forstand. I det gjeldende programmet het det at fascismen var et verktøy for «borgerskapet», som ikke skydde noen midler for «å verne og utvide kapitalveldets maktstilling og holde det arbeidende folk varig nede».¹⁴⁷ Øisang mente dette var misvisende. Der de tradisjonelle borgerlige partier ønsket å verne den frie konkurranse og de privatkapitalistiske interesser, skilte fascistene seg radikalt ut med sine nasjonalmyter og dyrkelsen av den allmektige og diktatoriske staten. For videre å understreke skillet påpekte Øisang at det fantes en viss *sosialistisk* realitet i Hitlers bevegelse: «nazismen er en slags *nasjonal*-sosialisme med tvangsregulering av det økonomiske liv».¹⁴⁸ At Øisang fremhever et sosialistisk-diktatorisk element i nazismen på Arbeiderpartiets landsmøte høsten 1939, to måneder inn i Andre verdenskrig, er interessant. Kanskje vel så interessant er det at denne påstanden ble stående uimotsagt i diskusjonen som fulgte.

Motstanderne får ordet

Diskusjonen før og under landsmøtet fokuserte på de to første punktene, om marxismens plass og innstillingen til diktaturet. Fjerningen av solidaritetspunktet om Sovjetunionen fremprovoserte ingen stor debatt, men det var tydelig at mange så dette punktet i sammenheng med de to andre. Motstanderne mot endringene inntok en tradisjonell «klassekampposisjon». I tiden fram mot landsmøtet kritiserte kjente radikale arbeiderpartifolk det nye forslaget. Jacob Friis spurte seg om bevegelsen var i ferd med «å likvidere alt det vi gjennom hele vårt partis historie har lært og trodd på med ordet sosialisme».¹⁴⁹ Edvard Bull (d.y.) fryktet programforslaget ville styrke illusjonen om at partiet med flertall i Stortinget lett og smertefritt kunne føre samfunnet til sosialismen.¹⁵⁰ Bull mente slike illusjoner kunne være farlige, «særlig hvis vi plutselig kommer inn i en krisesituasjon på grunn av store økonomiske eller politiske begivenheter ute i verden».¹⁵¹

Under landsmøtet utmerket Eyvind Dahl seg som en fremtredende motstander. Dahl, lederen for Stavanger Arbeiderparti, fikk ordet kort tid etter at programkomitéen fremla sitt forslag:

¹⁴⁷ Arbeiderpartiets prinsipielle program av 1933.

¹⁴⁸ Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 43.

¹⁴⁹ Arbeiderbladet 23.08.1939: «Sosialisme eller idealisme?»

¹⁵⁰ Arbeiderbladet 25.08.1939: «MARXISMEN OG programframlegget.»

¹⁵¹ Ibid.

«Dette programforslaget lider av en stor ubehjelpelig kjærlighet til noe det kaller *demokratiet*, - og da kjærlighet som bekjent gjør blinn [sic], har den her bevirket, at det ikke tilstrekkelig skjelner mellom det virkelige, det *sosialistiske* demokrati, - og det falske, det *borgerlige* demokrati». ¹⁵²

Det virkelige demokrati var for Dahl, og mange andre, noe annet og langt mer enn enkelte politiske rettigheter. Et fullstendig demokrati forutsatte folkets overtakelse av produksjonsmidlene, noe som ikke kunne realiseres med parlamentariske midler. For å realisere en slik dyptgripende «demokratisering» eller «sosialisering» måtte det politiske demokratiet midlertidig tilsidesettes, mente Dahl. «Borgerskapet» ville nemlig gripe til våpen for å forsvare sitt klassehegemoni. Dette hadde vært en utbredt oppfatning i partiet ti år tidligere. Fjerningen av «proletariatets diktatur» var derfor naturlig nok det mest kontroversielle i hele programrevisjonen. Flere uttrykte støtte til Dahl på dette punktet. Det er tydelig at disse kritikerne så sammenheng mellom marxismens plass og innstillingen til diktatur. Arbeiderpartiet måtte være tro mot sitt eget marxistiske vesen og den historiske nødvendigheten av klassekamp. Derfor var det avgjørende å tone rent Marx-flagg, som Eyvind Dahl uttrykte det, ¹⁵³ og være forberedt på å skjerpe klassekampen. Dahl anklaget sentralledelsen for bevisst å villedde og skape forvirring i disse spørsmålene.

Flere var også kritiske til å etablere et absolutt skille mellom diktatur og demokrati. Olav Solberg fra Oslo Arbeiderparti påpekte eksempelvis at skillet mellom «demokratiske» og «diktatoriske» stater var misvisende, fordi fremtredende stater som Storbritannia var demokratiske på hjemmebane og diktatoriske i imperiet. ¹⁵⁴ Alt tyder på at slik kritikk av et svart-hvitt bilde av demokrati og diktatur, hang sammen med en bekymring for at Arbeiderpartiet skulle orientere seg mot de kapitalistiske imperialismaktene. Diskusjonen om prinsippprogrammet kan videre ses som en dragkamp om hvilke politiske skillelinje som skulle være viktigst for arbeiderbevegelsen: Sosialisme mot kapitalisme *eller* demokrati mot diktatur. Protestene på landsmøtet kom i høy grad fra partiets politiske periferi. Der sentrale partitopper tok til ordet var det utelukkende for å forsvare det nye programforslaget.

Demokratisk fundament

Partileder Oscar Torp fastslo at spørsmålet om demokrati og diktatur måtte være et *enten-eller* for partiet. Finn Moe viste til at demokratiet, med ytringsfrihet og organisasjonsfrihet, var fundamentet for bevegelsens kamp. I tillegg underbygget han Øisangs påstand om at marxismen inneholdt alvorlige tvetydigheter og mangler. Martin Tranmæl stemplet Dahls standpunkt som en svekkelsens linje og et sidespor. Tranmæl hevdet at Arbeiderpartiet langt ifra tok avstand til marxismen, tvert imot: «Intet

¹⁵² Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 49.

¹⁵³ Ibid., side 52.

¹⁵⁴ Ibid., side 48.

socialistisk parti vedkjenner seg marxismen i den grad som vårt».¹⁵⁵ I spørsmålet om «proletariatets diktatur» kunne han derimot fastslå at:

«I alle land har de som har fått den diktatoriske makt beholdt den og nyttet den til å brennemerke og forfølge de som ikke var enig med makthaverne. Diktaturet er ikke en gjennomgangsform, men en helt nyordning av styret, og erfaringene viser at diktaturet etter hvert konsentreres om én person – det blir et personlig diktatur. [...] det må ikke herske noensomhelst tvil om Det norsk Arbeiderpartis stilling her [...] Fordi vi vil det økonomiske demokrati [sic] må vi halde fast på det politiske demokrati. Derfor må vi ikke vakle her».¹⁵⁶

Tranmæl kommenterte kort at punktet om Sovjetunionen gikk ut av programmet: «Når vi ikke kan si noe positivt skal vi la være å si noe negativt».¹⁵⁷ Spørsmålet om diktatur var sterkt forbundet med synet på Sovjetunionen. Blant andre AUF-leder og programkomitémedlem Gunnar Sand trakk Sovjetunionens utvikling frem som et argument mot diktaturtanken:

«Jeg synes det er merkelig at sosialister i dag kan være tilhengere av diktatur – etter det en nå har sett i Sovjetsamveldet. Det er så altfor letvint å si at Stalin er gal. Jeg ser Stalin som et produkt av systemet. Jeg ønsker ikke å tekkes borgerskapet og jeg ser ikke demokratiet som et middel til å nå fram til diktaturet, men som et mål. Socialisme betyr mer enn bare arbeid og trygge kår, den betyr noe uendelig mye mer, nemlig *frihet*».¹⁵⁸

Vis din tro av dine gjerninger!

Arbeiderpartiets landsmøte i november 1939 skjedde ikke i et vakuum. Deler av diskusjonen skulle bære tydelig preg av den spente situasjonen i Europa. Spesielt Sovjetunionens voldsomme press mot Finland fikk ringvirkninger på landsmøtet. En artikkel som sto på trykk i det sovjetiske kommunistpartiets presseorgan *Pravda* midt under landsmøtet, ble tatt som bevis for Sovjetunionens aggressive hensikter mot Finland. Finn Moe kommenterte artikkelen slik:

«Det er et vonbrott at en socialistisk stat driver en ren og skjær imperialistisk politikk. Vi blanner [sic] oss ikke inn i Sovjetsamveldets utenrikspolitikk, men vi har et ord å si de som her i landet forsvare denne politikk. Det er her ikke bare spørsmålet om

¹⁵⁵ Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 54.

¹⁵⁶ Ibid., side 54.

¹⁵⁷ Ibid., side 54.

¹⁵⁸ Ibid., side 55.

utenrikspolitikk, men om de demokratiske prinsipper. Vi må stå fast på nasjonenes frihet som vilkår for social reisning».¹⁵⁹

Likevel var det enkelte som åpent støttet Sovjetunionen. En partirepresentant fra Telemark, Arthur J. Berby, gikk mot strømmen:

«hele arbeiderbevegelsen hugger i dag ned på Sovjet-Samveldet, mens den for et år sia var det eneste lyspunktet, også for medlemmer av sentralstyret. Men det en nå ser, er et resultat av at Sovjet-Samveldets krav om arbeidersamling er avvist. Åssen kan vi bygge opp et sosialistisk samfunn i Vest-Europa, i kamp mot det land hvor sosialismen bygges? Det er nødvendig her å si fra om dette. Og la oss stryke dette med motstand mot diktaturet i enhver form».¹⁶⁰

Igjen ser vi at innstillingen til proletariatets diktatur knyttes til Sovjetunionen. Berby møtte liten forståelse. Oscar Torp påpekte at man i lys av de aktuelle hendelsene skulle «ha stor freidighet for å kunne si det Arthur Berby sa».¹⁶¹ De fleste som kommenterte utviklingen i Finland ga uttrykk for forferdelse over Sovjets fremferd. Landsmøtet hadde hilst gjesten fra det finske sosialdemokratiske partiet med et hjertelig bifall og det ble gjentatte ganger presisert hvor kritisk situasjonen var. Martin Tranmæl ga igjen uttrykk for den samme moralske indignasjonen som i lang tid hadde preget hans ledere i *Arbeiderbladet*:

«Vis din tro av dine gjerninger! Og fordi vi hadde tillit til Sovjet-Samveldet føler vi det vi nå ser som så smertelig. Og sovjet har alliert seg med hovedfienden, Hitler. I samme øyeblikk som pakten mellom dem var iorden brøt krigen løs. Og i Polen blir våre partifeller kastet i fengsel – på begge sider av den nye grensa. Mot dette reagerer vi som socialister. Det var ingen tvil i vår sjel da det gjeldt kampen i Spania, og det er heller ingen tvil nå. Vi opprøres over det som skjer. Finnland, som er et nordisk land, ber bare om å få leve sitt eget frie liv i fred, men det skal det ikke få lov til, det skal undertrykkes og det etter de samme metoder som er anvendt over Tsjekkoslovakia. [...] Det at overgrepene skjer i arbeiderstatens navn gjør situasjonen ennå verre. Skapes det forvirring her risikerer en at nazisme og bolsjevisme slås sammen».¹⁶²

Tranmæls avsluttende appell om å ta et sterk og klart standpunkt for freden og sosialismen, ble mottatt med bifall fra forsamlingen. Arthur Berby kommenterte deretter tørt «Det er en følelsessak for deg dette, Tranmæl», til hvilket Tranmæl svarte kort: «Jeg er sosialist!».¹⁶³ Berby innrømmet at han også på sin side nok følte det like sterkt. Hans sympati gikk derimot til Sovjetunionen. Den finske

¹⁵⁹ Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 91.

¹⁶⁰ Ibid., side 61.

¹⁶¹ Ibid., side 62.

¹⁶² Ibid., side 97.

¹⁶³ Ibid.

arbeiderklasse hadde ikke annet «enn sine lenker å tape», hevdet Berby.¹⁶⁴ Berby og Dahl ble stående ganske alene med sine radikale standpunkter på landsmøtet. At de var lite representative for partiets holdning kom tydelig til uttrykk da programforslaget ble vedtatt mot noen få stemmer. På sett og vis utgjorde protestene lite mer enn et ekko fra partiets radikale fortid. Den revolusjonære venstrefløyen var sterkt presset. Eyvind Dahls påfølgende skjebne er i så måte illustrerende. Kort tid etter landsmøtet ble han kastet som leder av Stavanger Arbeiderparti og skal deretter ha beveget seg over mot NKP.¹⁶⁵

For eller mot Sovjetunionen

Som vi har sett hang synet på revolusjon, proletariatets diktatur og Sovjetunionen tett sammen for mange. Riktignok var flere venstreradikale, som Håkon Meyer og Olav Scheflo, blant de sterkeste kritikerne av Sovjetunionens utvikling. Disse var påfallende tause i debatten rundt programrevisjonen. I partipressen har jeg ikke funnet ett eneste eksempel på at disse to ellers svært så aktive skribentene engasjerte seg mot programendringene i månedene før landsmøtet, selv om de generelt hadde vært meget skeptiske til partiets «høyrevridning» gjennom mange år.¹⁶⁶ På landsmøtet var Trond Hegna til stede, men tok ikke ordet. Ordstriden rundt programrevisjonen sto i all hovedsak mellom partiets sentralledelse og enkelte sovjetsympatisører fra distriktene. Det er rimelig å anta at de antisovjetiske radikalerne var tause i denne prinsipielle debatten fordi de fryktet at deres eventuelle protester skulle bli tatt til inntekt for Sovjetunionen.

Den kritiske oppfatningen av Sovjetunionen spilte en viktig bakenforliggende rolle da Arbeiderpartiet forandret viktige deler av sitt prinsippprogram, men var også en direkte årsak til fjerningen av enkelte deler. Spesielt gjelder dette punktet om den solidariske innstillingen til «arbeiderstaten». Programendringene hadde ligget i kortene i lang tid før landsmøtet i november, men de sjokkerende begivenhetene som hadde preget de siste månedene fikk innvirkning. I tillegg ble konflikten mellom Finland og Sovjetunionen forsterket under landsmøtet. Trolig bidro dette til at Dahl og Berby ikke fikk høyere oppslutning om sine standpunkter. Under diskusjonen om programendringene lå et grunnleggende spørsmål om *for* eller *mot* Sovjetunionen. Disse spenningene i partiet skulle bli ytterligere skjerpet utover høsten 1939.

¹⁶⁴ Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 97.

¹⁶⁵ Pryser 1988: Side 229.

¹⁶⁶ *Jeg har riktignok kun lest den sentrale arbeiderpartipressen de siste fem månedene før landsmøtet. Eventuell diskusjon i Arbeiderbladet tidlig i 1939, etter at programforslaget ble sendt ut til partiavdelingene, har jeg ikke gått inn i.*

Kapittel 5: Vinterkrigen

Reaksjoner på Sovjetunionens krig mot Finland

«[Det er] mange smukke illusjoner som er falt sammen med de russiske granatene over de finske byene».¹⁶⁷

Trygve Bratteli, desember 1939.

Den 30. november 1939 kom verdenskrigen til Norden, med Sovjetunionens brutale angrep på Finland. Krigsutbruddet var en kulminering av en diplomatisk krise, som hadde eskalert over lengre tid. Sovjet hadde fra sent i oktober lagt tungt press på Finland. Krav om finske territorielle avståelser på Det karelske nes og opprettelse av en sovjetisk marinebase på Hangöodden, var stridens kjerne. Disse nøkkelpunktene måtte sikres, hevdet sovjetledelsen, for å kunne forsvare Leningrad (dagens St. Petersburg) i en eventuell fremtidig forsvarskrig. Den finsk-sovjetiske grensen lå kun omlag 30 kilometer fra Leningrad. Det var derfor en viss forståelse i arbeiderpartipressen for Sovjetunionens militærstrategiske ønske om å justere grensen. Kravet om Hangö, som lå langt vest i Finskebukta, var det mindre forståelse for. Sovjetledelsen erklærte at finnene med disse avståelser skulle bli rikelig kompensert med avståelser fra Sovjet-Karelen lenger nord. Det karelske nes var blant Finlands mest utviklede og befolkede områder, mens områdene Sovjetunionen tilbød var store, men relativt ubetydelige.

Sovjetunionen angriper

Flere runder med forhandlinger mellom Moskva og Helsinki strandet, til tross for at finnene gikk langt i sine territorielle innrømmelser. Det kanskje mest ømfintlige punktet på kravlisten var etableringen av militærbase på Hangöodden, hvor Sovjetunionen ønsket en leieavtale i 30 år. Finnene fryktet hva ubegrenset sovjetisk militær tilstedeværelse på et nøkkelpunkt på fastlandet ville bety for mulighetene for å håndheve Finlands suverenitet. Ferskt i minnet satt utviklingen i Baltikum, hvor lignende avtaler kun få uker tidligere ble presset gjennom. I praksis betød avtalene slutten på landenes selvstendighet. Da finnene i motsetning til sine baltiske naboer nektet å akseptere kravene fra stormakten i øst, endte det i krig. Sovjetiske styrker angrep på bred front, med infanteri, artilleri og tanks. Fra luft og sjø haglet bombene over finsk militær og sivil infrastruktur. Sivilbefolkningen ble hardt rammet.

¹⁶⁷ Arbeider-Ungdommens juleutgave desember 1939: Lederen «Et blodig overgrep.»

Overraskelsen var stor da det viste seg at finnene holdt stand mot angrepsbølgene og påførte sovjetstyrkene store tap. Denne krigen, som ble kjent som Vinterkrigen, ble en skjellsettende begivenhet for norske sosialister. Innstillingen til krigen i Finland ble et avgjørende verdivalg som ble hevet over alle andre.

Da krisen eskalerte i november ble Sovjetunionen skarpt kritisert i arbeiderpartipressen. Selv om den utviste en viss forståelse for de sovjetiske krav, var det enighet om at Sovjetunionens voldsomme press mot Finland var ute av dimensjoner. Sovjets fremferd ble gjentatte ganger sammenlignet med dem Tyskland hadde benyttet overfor sine randstater i månedene og årene før. Likhetene var unektelig slående. Historikeren Robert Edwards har påpekt hvordan Sovjetunionen under Finlands krisen nærmest kopierte Tysklands fremferd fra de seneste årene.¹⁶⁸ Dette skjedde med bruk av diplomatiske trusler, aggressive propagandakampanjer og konstruering av grenseepisoder.

Bruken av begrepet «nazikommunisme» fikk vind i seilene i arbeiderpartipressen etterhvert som den finsk-sovjetiske konflikten eskalerte. *Arbeiderbladet* hevdet Sovjetunionen blandet «nazistiske metoder og kommunistiske fraser».¹⁶⁹ De følelsesmessige reaksjonene på Sovjetunionens utenrikspolitikk ble hevet enda et hakk fra nivået den hadde ligget på etter ikkeangrepspakten og krigen i Polen. Dagen etter angrepet, den 1. desember, uttrykte *Arbeiderbladets* redaksjon sterkt forbitrelse: «Det blander seg også en dyp smerte i den harme og avsky som er vakt, over at Sovjet-Samveldet kan få seg til å begå en slik forbrytelse».¹⁷⁰ Da det viste seg at finnene holdt stand mot de sovjetiske styrkene kunne *Arbeiderbladets* redaksjon slå fast at overfallet ikke bare var «en forbrytelse, men også en utilgivelig tåpelighet» som isolerte Sovjet internasjonalt.¹⁷¹ Felttoget ble stemplet som en «prostituasjon» som svekket Sovjetunionen politisk og moralsk, og ikke minst blottla militære svakheter for potensielle fiender.¹⁷² Det moralske aspektet fikk Tranmæl til å spørre seg: «Hva gagnar disse landevinninger når det skjer på kostnaden av viktige prinsipper og idealer?».¹⁷³

Ingen sosialisme med fremmede bajonetter

Ved siden av tallrike lignende uttrykk for harme og indignasjon, ble «nasjonal selvstendighet som grunnlag for sosial frigjøring» et mantra under Finlands krigen. Arne Ordning gikk fra Oslo Arbeidersamfunns talerstol til motangrep på den kommunistiske påstanden om at krigen i Finland representerte en sosial frigjøring av en underkuet arbeiderklasse:

¹⁶⁸ Edwards 2008: Side 10.

¹⁶⁹ *Arbeiderbladet* 02.12.1939: «Nazi-kommunismen»

¹⁷⁰ *Arbeiderbladet* 01.12.1939: «OVERFALLET PÅ FINNLAND»

¹⁷¹ *Arbeiderbladet* 15.12.1939: «ISOLERT»

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ *Arbeiderbladet* 09.12.1939: Leder

*«Den tanken at sosialismen skal gjennomføres av fremmede bajonetter, at sosialismen kan forenes med nasjonal undertrykking, er uhyre farlig, fordi det vil gjøre sosialismen forhatt, uansett om det følger noen sosiale reformer med de fremmede bajonettene. Vi skal holde fast ved denne enkle grunnsetningen. Sosialismen skal gjennomføres i et nasjonalt fritt land. Svikter vi den grunnsetningen, vil oppløsningen komme».*¹⁷⁴

På et stort møte i Verdensteateret noen dager senere understreket Martin Tranmæl det samme: «Nasjonalt sjølstende og frihet» var en betingelse for sosialismens gjennomføring.¹⁷⁵ Andre sentrale ledere i arbeiderbevegelsen, som Trygve Bratteli og Konrad Nordahl, gjentok i denne tiden det samme mantra. Det ble hevdet at krigen mot Finland var et uttrykk for imperialistisk undertrykkelse av en selvstendig nasjon. Om Sovjetunionen kunne kalles sosialistisk eller ikke, spilte ingen rolle.

Over hele landet ble det i desember og januar holdt store arbeidermøter om den akutte situasjonen. Formelle fordømmelser av Sovjetunionen og støtteerklæringer til Finland ble nedfelt. Et eksempel er et fellesmøte for LO og Arbeiderpartiet i Trondheim, hvor 315 av 350 tillitsvalgte stemte for en uttalelse, som blant annet inneholdt følgende formuleringer:

«Ut fra det samme grunnleggende sosialistiske prinsipp som har vært hevdet av alle sosialistiske førere fra Marx til Lenin, må arbeiderne uttale sin sterkeste fordømmelse av Russlands overfall på Finnland. Sovjet-Samveldet har med dette sveket sosialismens prinsipper og forrådt fredens sak og de små nasjoners rett til å leve sitt eget frie liv. Sovjets utenrikspolitikk er i dag bestemt av Russlands nasjonale interesse og ikke av omsynet til arbeiderklassen, og møtet vil på det bestemteste ta avstand fra kommunistenes forsøk på å kamuflere den russiske stormaktspolitikk med hyklersk snakk om frihet og sosialisme. Vår sympati er helt og udelt på det finske folks side, og vår medlidenhet følger de russiske soldater som blir drevet fram som bødler mot finske arbeidere. Møtet vil uttale sin skarpeste protest mot dem som her i landet lar seg bruke i fremmede stormakters tjeneste, enten de kaller seg kommunister eller nazister under Nasjonal Samlings førerskap. [...] På alle arbeidsplasser og i alle fagforeninger må arbeiderne stå på vakt mot kommunistenes nedbrytende virksomhet og landsforræderske agitasjon».¹⁷⁶

Redaktør i *Arbeider-Avisen* i Trondheim, Ole Øisang, slo fast at det var «hel- eller halvkommunistiske stemmer» som hadde stemt imot forslaget.¹⁷⁷ I ukene etter angrepet haglet skjellsordene over NKP, som standhaftig støttet Sovjetunionen. Reaksjonene på Vinterkrigen viste hvor ettertrykkelig nasjonalt orientert den norske arbeiderbevegelsen var blitt. Den 19. desember kom Martin Tranmæl med knusende dom over kommunistene:

¹⁷⁴ Arne Ordings tale i Oslo Arbeidersamfunn 5. desember, referert i Arbeiderbladet 06.12.1939

¹⁷⁵ Martin Tranmæls tale i Verdensteateret 10. desember, referert i Arbeiderbladet 11.12.1939

¹⁷⁶ Fellesuttalelse fra møtet i Håndverkerforeningens store festsal 20. desember, referert i Arbeider-Avisen 21.12.1939

¹⁷⁷ Arbeider-Avisen 21.12.1939: Lederen «Trondheims-arbeiderne har sagt fra.»

«De som [forsvarer] nasjonal undertrykkelse kan også forsvare sosial undertrykkelse. De som er med på å utlevere et land som kjemper for sin uavhengighet og frihet, kan også være med på å utlevere den klasse de tilhører og forråde sine egne kamerater. Det er denne prøve som de kommunistiske stalinister nå er satt på. De som ikke står den er tapt for arbeiderrørsla».¹⁷⁸

Tranmæl hevdet bevegelsen sto overfor «et spørsmål av fundamental betydning» og advarte mot at «enhver vakling eller usikkerhet kan få de mest skjebnesvangre følger».¹⁷⁹ Nasjonal selvbestemmelsesrett måtte anerkjennes uten noen reservasjon, mente Tranmæl. Under Vinterkrigen kom Arbeiderpartiets endelige brudd med den sovjetorienterte internasjonalsismen. I november 1939, i opptakten til krigen, skrev Finn Moe:

«Det blir til sjuende og sist et spørsmål om en vil at sosialismen skal seire ved hjelp av makta og våpnene til Sovjet-Samveldet. En ser først spørsmålet i dets fulle rekkevidde når en tenker på vårt eget fedreland. Vil vi at det skal bli sosialistisk på bekostning av sin nasjonale frihet? Vil vi ta sosialismen, men legge landet inn under russisk herredømme? Å stille disse spørsmåla er også å svare på dem. Selv om noen ville følge denne linjen, er det klart at det er selvmordspolitikk for norsk arbeiderrørsla. Men dessuten må en huske på at det sosialistiske frihetsbegrepet, det omfatter også den nasjonale friheten. I en nasjon som ikke er fri, er heller ikke det arbeidende folket fritt».¹⁸⁰

Implisitte eller eksplisitte anklager om landsforræderi ble kastet mot kommunistene under Vinterkrigen. *Arbeiderbladet* stemplet NKP den 15. desember som en «farlig etterretningstjeneste» som arbeidet i en fremmed makts tjeneste.¹⁸¹ Og som sitatet fra Tranmæl viser, var anklagene om landsforræderi også ofte forbundet med «klasseforræderi». Finland ble kardinalspørsmålet som satte alle andre saker i skyggen. Under Vinterkrigen gjentok en rekke sentrale Arbeiderpartiledere Tranmæls ultimatum om at de som ikke ettertrykkelig tok side for den nasjonale frihet, symbolisert gjennom Finlands forsvarskamp, var tapt for bevegelsen. Likevel var det opposisjon i Finlandsspørsmålet, internt i Arbeiderpartiet og i fagbevegelsen. For enkelte var det svært problematisk å ta tydelig side *mot* Sovjetunionen, fordi dette innebar å ta stilling *med* sine «klassemotstandere» på den borgerlige side. De som vaklet eller var kritiske til partiets linje i Finlandsspørsmålet, skulle gå tunge tider i møte.

¹⁷⁸ Arbeiderbladet 19.12.1939: Leder

¹⁷⁹ Arbeiderbladet 20.11.1939: Leder

¹⁸⁰ Det 20de Århundre, novemberutgaven 1939: «Den norske arbeiderrørsla og krigen.»

¹⁸¹ Arbeiderbladet 15.12.1939: «Farlig etterretningstjeneste.»

Kamp om historien

Sovjetunionens militære styrker trådte ikke langt inn på finsk territorium før fremrykkingen stanset ved finnenes forsvarslinjer. På Det karelske nes ble tusener av sovjetiske soldater meid ned ved den såkalte Mannerheimlinjen, oppkalt etter general Gustav Mannerheim, som i krigens første dager ble satt til å lede det finske forsvaret. Mannerheim var adelsmannen som fikk æren for å ha løsrevet fyrstedømmet Finland fra det russiske imperiet under revolusjonen i 1917, men også for å ha slått ned «de røde» med hard hånd under borgerkrigen som fulgte.¹⁸² Mange sår lå fremdeles åpne i Finland. I mellomkrigstiden hadde riktignok positiv økonomisk utvikling og et relativt velfungerende demokrati dempet motsetningene i det finske samfunnet. I 1939 var kommunistpartiet forbudt, men sosialdemokratene under ledelse av Väinö Tanner sto sammen med den borgerlige siden i forsvaret av nasjonen.

For mange vekket Vinterkrigen til live gamle spøkelser. Mannerheims uttalelse om at krigen var en fortsettelse av «frigjøringskrigen», borgerkrigen i 1918, var tungt å svelge for mange arbeidere. At Mannerheim, «arbeiderbøddelen» fra borgerkrigen, ledet forsvaret av Finland, ble brukt av den norske kommunistpressen for hva det var verdt. Krigen var ikke en kamp mellom nasjoner, ble det hevdet, men mellom klasser. Mannerheim ble beviset for at Finland hadde et undertrykkende og reaksjonært styre. Det er tydelig at Mannerheim var et sårt punkt for mange i Arbeiderpartiet, hvor sympatien hadde ligget hos «de røde» under borgerkrigen. Alt tyder på at dette er grunnen til at *Arbeiderbladet* gjennomgående understreket Finlands positive sosiale og demokratiske utvikling i mellomkrigstiden, som innebar at Finland ikke lenger var under et «reaksjonært» regime.

I arbeiderpartipressen ble det fastslått at *om* Finland faktisk hadde hatt et «reaksjonært» styre, ville det likevel ikke gitt Sovjet rett til å angripe. Det var kun finnene som kunne ta et oppgjør med «reaksjonære» i sitt eget land. Tranmæl fastslo at Sovjetunionen bar skylden for krigen alene: «Hva en enn mener om Mannerheim og den rollen han har spilt i Finland, går det da i anstendighetens navn ikke an å velte skylden på ham eller noen annen finne for dette overfallet».¹⁸³

I krigens første dager ble det etablert en finsk-sovjetisk marionettregjering, ledet av den finske kommunistlederen Otto Ville Kuusinen, i den okkuperte småbyen Terijoki. Kuusinen ble fremhevet som den sanne representant for den finske arbeiderklassen, som nå angivelig kjempet for sin frigjøring sammen med sovjetiske kamerater. Utenfor kommunistpressens spalter ble Kuusinenregjeringen så godt som utelukkende møtt med forakt og hån. Kuusinen var ingen ukjent politiker i den norske

¹⁸² Mange finske arbeidere hadde sett med positive øyne på det nye bolsjevikstyret i Russland. I samme ånd tok de «røde» i Finland (ledet av det sosialdemokratiske partiet) til våpen for å bekjempe det nye «reaksjonære» styret. Titusener av finner, «hvite» og «røde», ble drept under borgerkrigen.

¹⁸³ Arbeiderbladet 14.12: Leder

arbeiderbevegelsen. Han hadde vært sekretær i Kominterns eksekutivkomité og leder for dens skandinaviaseksjon under Arbeiderpartiets opprivende brudd med organisasjonen i 1923. Olav Scheflo, som hadde hatt tette bånd til Kuusinen fra deres samarbeid i Komintern, slo i *Arbeiderbladet* fast at mannen måtte ha blitt *tvunget* til å velge mellom to onder: «enten å utsette seg for latter og forakt eller å miste livet».¹⁸⁴ For Olav Scheflo føyde Vinterkrigen og Kuusinenregjeringen seg inn i et stalinistisk mønster han hadde kritisert i mange år. Revolusjonen og Lenins idealer og prinsipper var, ifølge Scheflo, blitt knust under vekten av Stalins partidiktatur.

Stalin ble i *Arbeiderbladet* gjennomgående kontrastert mot Lenin. Redaktør Tranmæl mente at den nye sovjetiske utenrikspolitikken representerte et radikalt brudd med den revolusjonære politikken fra Sovjetunionens tidlige år. Lenin hadde angivelig respektert nasjonenes selvstendighet i alminnelighet og Finlands uavhengighet helt konkret.¹⁸⁵ I anledning Stalins fødselsdag, stemplet *Arbeiderbladet* ham den 21. desember som «Den russiske revolusjons Napoleon Bonaparte».¹⁸⁶ Stalins hadde kapret revolusjonen og gjort Sovjetunionen «sosialimperialistisk». Synet på brudd eller kontinuitet i sovjetisk historie ble et stridstema mellom *Arbeiderbladet* og *Arbeideren*. Tranmæl hevdet Lenins revolusjonære internasjonalsisme sto i skarp kontrast til Stalins nye russisk-imperialistiske politikk. I kommunistpressen ble slike anklager feid til side. Blant annet ble paralleller trukket mellom Stalins aksjoner i Finland og Lenins «frigjøring» av Kaukasus fra «reaksjonære» separatister i forbindelse med Den russiske borgerkrigen.¹⁸⁷ Dette fikk ikke tilsvar i *Arbeiderbladet*. Arbeiderpartipressen gjorde hva den kunne for å distansere Arbeiderpartiet fra Sovjetunionen. Det ble hevdet at Sovjetunionen hadde endret fullstendig karakter fra perioden da Arbeiderpartiet helhjertet støttet den noen tiår tidligere.

Kamp om sosialistiske symboler

I kjølvannet av distanseringen til Sovjetunionen, fulgte en kritikk av det som ble ansett som misbruk av de sosialistiske symboler. Sovjetunionen førte krig i Finland under rødt banner og til Internasjonalens melodi, de samme symbolene som Arbeiderpartiet og LO holdt høyt. Tranmæl mente Moskva burde «fire det røde flagg» og slutte å synge Internasjonalen som lød «skjærende og falsk på bakgrunn av det som er skjedd etter at Stalin fikk i stand vennskapspakten med Hitler».¹⁸⁸ Trygve Bratteli slo i *Arbeider-Ungdommen* fast Sovjetunionen ikke hadde noen rett til symbolene:

¹⁸⁴ *Arbeiderbladet* 09.01.1939: «Stalin, Kuusinen OG KRIGEN»

¹⁸⁵ *Arbeiderbladet* 28.11.1939: «SOVJETPOLITIKK – STORMAKTSPOLITIKK», 28.12.1939: «ENTEN – ELLER», samt lederne 09.12.1939 og 11.12.1939.

¹⁸⁶ *Arbeiderbladet* 21.12: «STALIN 60 ÅR»

¹⁸⁷ Eidsvåg 1974: Side 57-58.

¹⁸⁸ *Arbeiderbladet* 09.01.1940: Leder

«FRIHETAS SYMBOLER holder vi fast ved, de er våre. Hensynsløse despoter kan vel prøve å flekke dem til. Men nazikommunismen – når har ordet truffet bedre enn i denne sammenhengen? – har ikke noen rett til hverken frihetsflagget, frihetssangen eller frihetsdagen. De er våre symboler. Og vær sikker: Frihetas symboler vil leve lenge etter at det russiske despotiet, det tyske og det italienske diktaturet – nazikommunismen, er blitt skrevet ned som et av redselskapitlene i Europas historie».¹⁸⁹

Både Martin Tranmæl og Trygve Bratteli tegnet en skarp kontrast mellom sosialistiske frihetsidealer og den diktatoriske fremgangsmåten til fascist- og kommuniststatene. For disse symboliserte «nazikommunismen» motsatsen til sosialismens sterke demokratiske tradisjon.

Utenom NKP uttrykte svært få personer i den norske arbeiderbevegelsen forståelse for den sovjetiske militæraksjonen. Vinterkrigen skapte heller en bølge av sympati i de brede lag av bevegelsen, som i den norske befolkningen forøvrig. I arbeiderbevegelsen manifesterte sympatien seg i omfattende hjelpeaksjoner for Finland. Den LO-initierte hjelpeorganisasjonen for ofrene i Den spanske borgerkrigen, Spaniahjelpen, ble omdøpt til Norsk folkehjelp tidlig i desember og rettet hele sitt fokus mot Finland. Penger til slik nødhjelp ble samlet inn, blant annet gjennom arrangering av en rekke Finlandsmøter hvor ledende partitopper, som hadde besøkt Finland etter krigsutbruddet, bidro med sterke historier.¹⁹⁰ Flere norske arbeidere reiste til Finland under krigen, for å støtte sivilsamfunnet med sin arbeidskraft.¹⁹¹ Få, om noen, utenlandske konflikter har skapt så sterke følelsesreaksjoner i Norge som Sovjetunionens krig mot Finland i 1939-1940. For første gang på mange tiår trådte en omfattende utenrikspolitisk konsensus fram, som samlet tidligere motstandere i den norske offentligheten.¹⁹²

Opposisjon i Finlandsspørsmålet

Og nettopp dette var vanskelig å svelge for enkelte radikale. At Arbeiderpartiet og LO nå sto sammen med de borgerlige i sin støtte til finnene, var svært problematisk for dem som fremdeles holdt fast ved kompromissløs klassekamp som den eneste farbare vei mot sosialismen. Å havne på samme side som kapitalistene var, ifølge disse, det mest kompromitterende som kunne ramme klassen og bevegelsen. *Rjukan Arbeiderblad* var en av få arenaer hvor kritikk av partiets linje i Finlandsspørsmålet fikk fritt utløp. Redaktøren i avisa, Knut Dalastøl, hadde på landsmøtet i november tatt til ordet *mot* det nye

¹⁸⁹ Arbeider-Ungdommen 01.02.1940: Lederen «Symbolene våre.»

¹⁹⁰ Martin Tranmæl, Einar Gerhardsen og Haakon Lie var blant de mest fremtredende av disse.

¹⁹¹ Dette skjedde gjennom «Komitéen for Arbeidshjelp til Finland», som var et samarbeid mellom LO og arbeidsgiverorganisasjonen NAF (senere NHO). Se: Strømsøe 1991.

¹⁹² Fure 1996: Side 384.

programforslaget.¹⁹³ Under Vinterkrigen var han igjen på kant med partiets offisielle linje. For Dalastøl var det avgjørende å unngå å havne i selskap med «borgerskapet»:

«Er det millionærene og deres presse som plutselig har forandret seg og blitt venner av folkefrihet og demokrati? Neppe. – Men da må det vel være vi som har forandret oss sia vi nå trekker så godt sammen med millionærene i spørsmålet om Finland? Noen vil si dette er demagogi, og henvise til at vår stilling til overfall og overgrep er ubetinget, mens borgerskapets stilling er klassebetont. La gå med det også. Men når borgerskapet lar klassemomentet være avgjørende for sin stilling, kan vel vi ikke helt se bort fra det heller, ellers risikerer vi å miste vår selvstendige og naturgivne klassebasis og blir etslags «radikalt» haleheng til borgerskapet».¹⁹⁴

Siden den borgerlige siden tok tydelig stilling mot Sovjetunionen, kunne altså ikke arbeiderbevegelsen uten forbehold gjøre det samme. At opposisjonelle som Dalastøl samtidig kritiserte Sovjetunionen for angrepet på Finland, viste hvilken ideologisk skvis de var kommet i. Knut Dalastøl mente arbeiderbevegelsen måtte etterstrebe en absolutt nøytralitet, som betød distansering fra både Sovjetunionen og «de kapitalistiske imperialiststatene». *Rjukan Arbeiderblad* var av den grunn skeptiske til arbeiderbevegelsens hjelpeinnsats i Finland.¹⁹⁵ Dalastøl gikk av som redaktør i *Rjukan Arbeiderblad* 27. februar 1940. Etter dette var avisen, under redaktør Eivind Reiersen, igjen på linje med sentralledelsen.¹⁹⁶ Om Dalastøl ble presset til å forlate stillingen er vanskelig å slå fast. Likevel er det verdt å merke seg at han gikk nettopp i en periode preget av svært tilspisset front i fagforeninger og partiavdelinger mot de som ikke tydelig tok standpunkt for finnenes motstandskamp.

I all hovedsak var opposisjonen i Finlandsspørsmålet relativt liten og perifer. Unntaket var AUF. I ungdomsorganisasjonens sentralledelse markerte en radikal fløy, under ledelse av Edvard Bull (d.y.), sterkt motstand mot partiets linje. I en kronikk i *Arbeider-Ungdommen* 15. januar 1940 stilte Bull seg svært kritisk til at arbeiderbevegelsen ubetinget ga «sin agitatoriske tilslutning til Finnlands krig».¹⁹⁷ Han uttrykte også skepsis til om innsamlingene egentlig kom det finske folket til gode. Bull fastslo at Finland utvilsomt var blitt offer for et angrep, og at Sovjetunionen åpenbart ikke var en «virkelig sosialiststat» som burde følges og forsvares. På tross av dette var det problematisk å støtte Finlands forsvarskrig:

¹⁹³ På vegne av *Rjukan Arbeiderparti* fremmet Dalastøl et alternativt forslag til prinsippprogram, som tok høyde for at bevegelsen skulle kunne benytte diktatoriske midler i en tilspisset klassekampssituasjon. Se: Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 56-57.

¹⁹⁴ Knut Dalastøl sitert etter Eidsvåg 1974: Side 49.

¹⁹⁵ Eidsvåg 1974: Side 55.

¹⁹⁶ Ibid., side 82.

¹⁹⁷ *Arbeider-Ungdommen* 15.01.1940: «Krigen og vi.»

«Finnland er nok utvilsomt den angrepne part – men *det* er også England og Frankrike, for så vidt som heller ikke de ønsket krigen; vi kan likevel ikke ta stilling bare på et slikt grunnlag, vi må vite hva de to partene representerer».¹⁹⁸

Hvilke «objektive klasseinteresser» partene representerte var viktig for marxisten Edvard Bull. Han kunne derfor ikke se bort i fra at «kontrarevolusjonens borgerkrigsgeneral», Mannerheim, ledet det finske forsvaret eller at Finland var «et rent kapitalistisk samfunn, der skogs- og industriarbeiderne lever dårligere og blir voldsommere utbyttet enn i de andre nordiske land».¹⁹⁹ På den andre siden var Sovjetunionen i sitt økonomiske system «et viktig steg nærmere ved sosialismen enn vi er», til tross for at et mindretall tilsynelatende brukte statsmakta til egne særinteresser.²⁰⁰ Sovjetunionen skulle ikke forsvares på noen måte, men kritikk av Sovjetunionen måtte ikke bli for skarp: «Ingen kan unngå å se at Finlandshjelpa og norsk forsvarsagitasjon blander seg sammen i en stemning som fort kan utvikle seg til virkelig *krigsstemning*».²⁰¹ For Bull var Finlandssaken tett forbundet med en generell motstand mot at arbeiderbevegelsen skulle ta del i det nasjonale forsvaret av landet, siden dette innebar et kompromiss med «klassefienden». Arbeiderbevegelsen skulle heller innta en helt selvstendig stilling, for å være i best mulig posisjon til å «gripe den første sjansen som byr seg til å styrte overklasseveldet».²⁰² Det avgjørende momentet som talte *mot* engasjement i Finlandssaken var, ifølge Bull, at Finland kunne komme til å alliere seg med «imperialist-statene»:

«Det er helt utenkelig at Finland i lengden kan greie seg militært om det ikke får stor støtte fra de kapitalistiske stormaktene England, Frankrike, kanskje U.S.A. – og like til Francos Spania og Mussolinis Italia. Hvis Finland får en slik støtte, blir det imidlertid bare en brikke i stormaktsspillet, et ledd i vestmaktenes operasjoner mot Sovjet-Samveldet. Og hva vi enn mener om Sovjet-Samveldet, så er det iallfall ikke arbeiderbevegelsens oppgave å ta del i slike operasjoner».²⁰³

Bull hevdet at støtte til det finske forsvaret, direkte eller indirekte, ville trekke en håpløs krig i langdrag eller fungere som støtte til imperialismaktene. Som et avsluttende poeng slo Bull fast at den norske arbeiderbevegelsen måtte avstå fra enhver «krigspolitikk», fordi «vi er for svake til å føre en slik politikk på sjølstendig grunnlag, og brikker i stormaktsspillet vil vi ikke bli».²⁰⁴

Edvard Bull møtte kraftig motbør i *Arbeider-Ungdommen*. Sverre Rostøl gikk imot det han oppfattet som Bulls tendens til å anse Sovjetunionens «sosialisme» som «et undskyldende moment for de

¹⁹⁸ Arbeider-Ungdommen 15.01.1940: «Krigen og vi.»

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Arbeider-Ungdommen 01.03.1940: Edvard Bulls innlegg i debattspalten «Finnland-Russland.»

²⁰² Ibid.

²⁰³ Arbeider-Ungdommen 15.01.1940: «Krigen og vi.»

²⁰⁴ Ibid.

grusomhetene som er skjedd og som skjer hver dag i grannelandet vårt».²⁰⁵ Arbeiderbevegelsen skulle på prinsipielt grunnlag fordømme alle overfall på smånasjoner, og tvert i mot intensivere fordømmelsen når Sovjetunionen, som kalte seg sosialistisk, var ildgjerningsmannen.²⁰⁶ Einar Linderud anklaget Bull for hjerteløst å fremlegge en «teoretisk hypotese, ufølsom og livsfjern overfor det som skjer like innpå oss».²⁰⁷ Innleggene var preget av antiakademiske sentimentier. Blant dem som tydeligst spilte på disse strengene var redaktør Trygve Bratteli som kritiserte «bokstavtrellene» og de «stuelærde» for å innta et uklart og forvirrende standpunkt, som hverken ble «klarere, fornuftigere eller bedre tenkt gjennom om det dekkes bak en grammatisk feilfri stilføring».²⁰⁸ Bratteli fremhevet som en kontrast arbeideres instinktive sympati med finnenes frihetskamp, basert på sosialistiske frihetsidealer, fremfor teori.

Oppgjør i AUF

Eksisterende spenninger i AUFs sentralledelse tilspisset seg under Vinterkrigen. Ifølge historiker Terje Halvorsen var Finlandsspørsmålet i ferd med å bli en grenselinje for hvilke meninger som kunne sameksistere innen organisasjonen.²⁰⁹ I mars holdt AUF landsstyremøte. Landsstyret skulle vedta en innstilling til storkrigen som raste i Europa. Denne skulle deretter opp til vurdering på AUFs planlagte landsmøte i mai.²¹⁰ På landsstyremøtet sto frontene steilt imot hverandre. Et flertall på 21, med AUF-leder Gunnar Sand og Trygve Bratteli i spissen, sto imot et mindretall på seks, ledet av Edvard Bull og Ørnulf Egge. Fløyene i sentralledelsen var enige om at det norske folket måtte holde seg nøytrale. Derimot var de helt uenige i innstillingen til det nasjonale forsvar. Flertallets innstilling slo fast at nasjonal frihet var vilkåret for sosial frihet og at arbeiderungdommen skulle støtte forsvaret av landet gjennom verneplikten, samt «å trygge forsvarsmaktas folkelige karakter» ved rekruttering til befalsutdanningen.²¹¹

En slik folkeliggjøring hadde mindretallet ingen tro på. I en alternativ innstilling slo de ettertrykkelig fast at: «Vi er imot militært forsvar av landet».²¹² Den antimilitaristiske linjen fulgte logisk av en sterk antikapitalisme, siden militærvesenet ansås som kapitalistisk. Ethvert militært forsvar, ble det hevdet, ville bli brukt til sosial undertrykkelse mot arbeiderne eller til uunngåelig å trekke landet inn i den imperialistiske storkrigen. Hvis Norge likevel skulle bli trukket inn i krigen, gjennom en besettelse eller at flere krigførende makter førte krig på norsk territorium, skulle strategien heller være

²⁰⁵ Arbeider-Ungdommen 01.02.1940: «Overfallet på Finland.»

²⁰⁶ Ibid.

²⁰⁷ Arbeider-Ungdommen 01.02.1940: «Krigen og Edvard Bull.»

²⁰⁸ Arbeider-Ungdommen 01.03.1940: Lederen: «Nasjonal frihet.»

²⁰⁹ Halvorsen 2003: Side 227.

²¹⁰ *Et landsmøte som aldri ble avholdt, som følge av det tyske angrepet på Norge den 9. april.*

²¹¹ AUFs landsstyres flertallsinnstilling fra mars, referert i Arbeider-Ungdommen 15.03.1940

²¹² AUFs landsstyres mindretallsinnstilling fra mars, referert i Arbeider-Ungdommen 15.03.1940

utelukkende sivile tiltak, som skulle beskytte folket mot krigens følger. Trygve Bratteli mente slike holdninger var å klinge seg til tradisjonelle dogmatiske posisjoner. I forbindelse med landsstyremøte gikk han fra lederplass i *Arbeider-Ungdommen* hardt ut mot «venstresjuken» hos disse radikale «kverulanter og fraksjonsmakere».²¹³

Standpunktene til AUFs radikale opposisjon var på linje med synet til den eldre Håkon Meyer, som øvet stor påvirkning på gruppen av radikale i AUFs sentralledelse. I desember slo han fast at: «Det mest tragiske ved den finsk-russiske konflikten er at den driver den sosialistiske arbeiderbevegelsen over til enighet med alle kapitalistiske og reaksjonære krefter».²¹⁴ Motviljen mot den norske forsvarsmakten og vektleggingen av at norsk arbeiderbevegelse måtte holde seg utenfor krigen, førte noen måneder senere Edvard Bull og Ørnulf Egge fra AUF, sammen med Håkon Meyer, inn i «Fagopposisjonen av 1940». Denne fagopposisjonen var en fraksjon av fagbevegelsen som etter det tyske angrepet på Norge brøt med ledelsen og startet forhandlinger med okkupasjonsmakten.²¹⁵ Bak initiativet lå et sterkt ønske om å holde arbeiderbevegelsen *utenfor* krigen.

Under Vinterkrigen var bekymringen for å havne i slett «reaksjonært» selskap, som følge av støtten til Finland, ikke forbeholdt kun de mest radikale i arbeiderbevegelsen. Det var tydelig at også *Arbeiderbladets* redaksjon følte et behov for å distansere seg fra den borgerlige siden. *Arbeiderbladet* hevdet at Arbeiderpartiet inntok det samme konsekvente standpunktet, *for* den nasjonale selvstendighet og *mot* imperialisme og militære overfall, som de alltid hadde gjort.²¹⁶ Borgerlig presse, spesielt *Aftenposten*, ble i motsetning fremstilt som dobbeltmoralisk og inkonsekvent. Borgerlig presse hadde angivelig støttet lignende angrep tidligere, når fascister hadde stått for ugjerningene. *Arbeiderbladet* hevdet *Aftenposten* hørte til blant «demokratiets dødgravere».²¹⁷ Til tross for slike karakteristikker var kritikken av den borgerlige siden relativt dempet under Vinterkrigen. Det ble heller understreket at arbeiderbevegelsen skulle samarbeide med «alle demokratiske krefter», som i praksis betød borgerlige krefter i Norge og «de demokratiske stormakter».²¹⁸

²¹³ *Arbeider-Ungdommen* 15.03.1940: «Venstresjuken»

²¹⁴ *Arbeiderbladet* 15.12.1939: «Finnlands skjebne.»

²¹⁵ *Edvard Bull og Ørnulf Egge trakk seg etter hvert ut. Håkon Meyer ble stående stadig mer alene, men fulgte standhaftig sin overbevisning videre. Det endte med at Meyer, en kjent mann i norsk arbeiderbevegelse, tok skrittet over i Nasjonal samlings rekke. Se Sørensen 2012.*

²¹⁶ *Arbeiderbladet* 26.01.1940: «Linjen», 27.01.1940: Leder

²¹⁷ *Arbeiderbladet* 06.01.1940: «DEMOKRATIETS DØDGRAVERE»

²¹⁸ Utdrag av flertallsframlegget fra styret i Oslo Arbeiderparti (med blant andre Tranmæl, Moe, Gerhardsen i ledelsen) av 6. februar 1940, referert i *Arbeiderbladet* 07.02.1940. Et mindretall ledet av Håkon Meyer stemte imot framlegget.

Krigen rykker nærmere Norge

Krigen i Finland bidro sterkt til å øke bekymringen for et militært angrep på Norge. Dette ble ikke lenger ansett som en rent hypotetisk mulighet. Det var en utbredt frykt for hva at et sammenbrudd av det finske forsvaret kunne komme til å bety for Norge. I lys av at finske kommunister forsvarte Sovjetunionens aksjoner mot Finland, rettet *Arbeiderbladet* et direkte spørsmål til norsk kommunistpresse om hvilke stilling de ville ta om Sovjetunionen av strategiske grunner krevde isfrie havner i Norge.²¹⁹ Dette og lignende spørsmål ble gjentatt flere ganger i dagene og ukene som fulgte. Kuusinenregjeringen ble tatt som bevis for at Sovjetunionen hadde målsetninger om en fullstendig erobring av Finland.

Mange trodde også at Sovjet hadde imperialistiske ambisjoner videre vestover. På et møte i Folkets Hus den 27. desember holdt sekretær i Arbeidernes opplysningsforbund (AOF), Haakon Lie, et foredrag om situasjonen i Finland. Lie uttrykte tvil om at Stalins ambisjoner begrenset seg til Finland: «Frammarsjen må være et ledd i den tysk-russiske alliansen. [...] Tyskland og Russland samarbeider mot England og det britiske imperium, og veien går over Skandinavia».²²⁰ Dette var ikke et uvanlig syn. En rekke norske sosialister anså det som sannsynlig at Sovjetunionen hadde ambisjoner videre inn på den skandinaviske halvøya. Flere understreket at støtten til Finland ikke bare var en moralsk plikt, men at finnenes forsvar var direkte knyttet til Norges interesser. Johan Scharffenberg var den fremste av disse. 4. januar skrev han i *Arbeiderbladet*: «Så lenge Sverige og Norge ennå kan holde seg utafor krigen, tilsier både følelse og forstand at vi for å hjelpe Finnland bør gå så langt som på noen måte forenlig med nøytralitetens tøyelige begrep».²²¹ Slik hjelp strakk seg fra pengebidrag og lån til arbeidshjelp og våpenleveranser. Noen dager senere presiserte Scharffenberg at han ikke ønsket noe «korstog mot Sovjet-Samveldet».²²²

I månedsskiftet januar til februar 1940 omorganiserte Sovjetunionen sine styrker og satte inn et voldsomt angrep på Det karelske nes. Finnene var utslitte etter to måneders kamp mot en fiende som tilsynelatende hadde utømmelige mengder militært utstyr og soldater. Det finske forsvaret manglet ammunisjon, våpen og mannskaper for å kunne holde ut særlig mye lengre, hvis angrepene fortsatte med samme styrke. Det var tydelig at finnenes situasjon var i ferd med å bli prekær. Vestmaktene hadde gitt uttrykk for stor vilje til å støtte finnene militært, og det var bred enighet om at effektiv hjelp i praksis bare kunne sendes gjennom nordlige deler av Norge og Sverige. I denne situasjonen gikk Johan Scharffenberg inn for norsksvensk militærstøtte til Finland. På et møte holdt av Norsk

²¹⁹ *Arbeiderbladet* 30.11.1939: «EN SKAM OG SKJENSEL».

²²⁰ Haakon Lies tale i Folkets Hus 27. desember, referert i *Arbeiderbladet* 28.12.1939.

²²¹ *Arbeiderbladet* 04.01.1939: «Norges interesse i Finnlands kamp.»

²²² *Arbeiderbladet* 08.01.1940: «Intet «Korstog» mot Sovjet-Samveldet». *Det samme poenget understreket også Tranmæl på lederplass.*

folkehjelp argumenterte han for at en slik støtte ikke bare var viktig for å stoppe Sovjets fremmarsj, men også ved at det kunne holde Norge og Sverige utenfor storkrigen.²²³ Resonnementet var at uten nordisk støtte ville Finland bli nødt til å henvende seg til Vestmaktene om bistand. En slik militæraksjon ville uunnværlig gå på bekostning av norsk og svensk suverenitet og nøytralitet. Det var også en berettiget skepsis til Vestmaktenes underliggende interesser av operasjoner i det nordlige Skandinavia. Det var en kjent sak at Vestmaktene, spesielt britene, ønsket å få kontroll over den viktige malmtransporten fra Kiruna, som på vinterstid ble skipet ut fra Narvik. Scharffenberg er det eneste fremtredende tilfellet jeg har funnet i arbeiderpartipressen, som mente militær støtte til Finland var veien å gå for å forhindre at Norge ble trukket med i storkrigen. Tillitsvalgte i parti og fagbevegelse støttet i det store og hele regjeringen Nygaardsvolds linje med utelukkende sivil hjelp til Finland. Likevel er det verdt å merke seg at Scharffenberg fikk bemerkelsesverdig lite motbør i arbeiderpartipressen.

Bekymringen steg for at krigen i Finland ville tvinge Norge inn i storkrigen. Norge var allerede utsatt for krigens følger. I måneder *før* angrepet på Norge, den 9. april 1940, ble hundrevis av norske sjømenn drept i sivil skipsfart i internasjonalt farvann. 16. februar ble det tyske hjelpefartøyet Altmark bordet av den britiske marine i Jøssingfjorden i Rogaland. Det viste seg at Altmark, uten at det var blitt oppdaget av det norske marinefartøyet som skulle kontrollere og eskortere det gjennom norsk territorialfarvann, hadde 300 britiske fanger ombord. Saken satte Norges nøytralitet under voldsomt press, og bekymringen steg for at Norge skulle trekkes med i krigen. Dagen etter bordingen satte Finn Moe hendelsen inn i et større geopolitisk perspektiv:

«En kan ikke se bort fra at vestmaktene har stor interesse av å få trukket de nordiske landene med i krigen og her byr jo krigen i Finland store muligheter. Om Norge og Sverige kom med på vestmaktene så ville England kunne gjøre blokaden av Tyskland langt mer effektiv og fram for alt stanse malmtilførslen til Tyskland. Det er på denne bakgrunn en må se det grove brudd på Norges nøytralitet».²²⁴

Til tross for skarp kritikk av britisk press mot norsk nøytralitet, var arbeiderpartipressen under Vinterkrigen preget av en stadig tydeligere orientering mot Vestmaktene. Under Vinterkrigen ble det allerede tidlig fastslått fra flere hold i Arbeiderpartiet at den nye situasjonen burde følges opp av en vestorientering. Et tydelig uttrykk for dette kom i en redaksjonell artikkel i *Det 20de Århundre* i desember:

«Samarbeidet mellom arbeiderpartiene i de nordiske land vil bli styrket, men det er ikke nok. Ingen bevegelse kan unnvære internasjonalt samarbeid, og

²²³ Johan Scharffenbergs tale i Calmeyergatens misjonshus 11. februar, referert i Arbeiderbladet 12.02.1940

²²⁴ Arbeiderbladet 17.02.1940: «Nordens stilling.»

arbeiderbevegelsen i de nordiske land vil se mot vest, mot Storbritannia og De forente stater. Det betyr sjølsagt ikke noen sympati for det reaksjonære britiske oligarki eller for de amerikanske truster [storbedrifters monopolsamarbeid]. Men det betyr en sterkere tilknytning til de demokratiske og sosialistiske krefter i den angelsaksiske verden».²²⁵

En grunnleggende orientering mot Vestmaktene preget de fleste innlegg i arbeiderpartipressen under Vinterkrigen. Likevel ble det ingen diskusjon om å bryte nøytralitetslinjen for å knytte seg sikkerhetspolitisk til disse.

I februar brøt de sovjetiske styrkene gjennom de finske linjene på Det karelske nes, og i begynnelsen av mars var et utmattet Finland nødt til å akseptere Sovjetunionens fredsbetingelser. Den 12. mars ble de siste krigshandlinger avsluttet etter tre og en halv måned med kamper. Betingelsene var svært harde. Mest smertelig var tapet av Det karelske nes til Sovjetunionen. Hundretusener av finske sivile ble evakuert fra sine hjemsteder i ukene som fulgte. Arbeiderbladet stemplet fredsslutningen som en «voldsfred» og understreket at det var viktig i denne situasjonen «å kjenne sin solidariske forpliktelser overfor dem som har verget ikke bare sin egen, men også Nordens frihet».²²⁶ På tross av de voldsomme påkjenningene og de bitre territorielle innrømmelsene hadde Finland fremdeles sin selvstendighet i behold. Krigen hadde gitt en erkjennelse av at det faktisk var mulig å forsvare seg mot en stormakt. I kjølvannet av krigen, i de siste ukene av mars og begynnelsen av april 1940, ble en styrking av det norske forsvaret gjennom et nordisk forsvarssamarbeid, debattert livlig i arbeiderbevegelsen. Det tyske angrepet på Norge 9. april satte en effektiv stopper for videre diskusjoner rundt temaet.

Illusjonene som falt

Kort tid etter det sovjetiske angrepet på Finland, slo Trygve Bratteli fast at illusjoner falt sammen med de russiske granatene. Vinterkrigen ble unektelig en tid hvor mange etablerte forestillinger om Sovjetunionen falt sammen eller smuldrer bort. Sovjetledelsens lave respekt for menneskeliv og nasjonalt selvstyre var blitt blottlagt. Nye sider ved det sovjetiske samfunnet kom til syne. Haakon Lie stemplet den sovjetiske krigføringen som et «menneskeslakteri, en Østens forakt for menneskeliv».²²⁷ Reportasjer om tilfangetakne sovjetiske soldater, som ikke visste hvorfor de var i Finland og var livredd djevelsk tortur fra finske fascister, avslørte den sovjetiske befolkningens indoktrinering og uvitenhet. Dette gikk på akkord med tidligere utbredte oppfatningene om Sovjetunionen som et opplysningsprosjekt, hvor de uutdannede og uopplyste massene var blitt «trukket frem i lyset».

²²⁵ Det 20de Århundre, desemberutgaven 1939: «Vår stilling til Finland.»

²²⁶ Arbeiderbladet 13.03.1940: «VOLDSFRED»

²²⁷ Haakon Lies tale i Folkets Hus 27. desember, referert i Arbeiderbladet 28.12.1939.

At Sovjetunionen kunne overfalle Finland, uten at en eneste protest hørtes fra det sovjetiske samfunn, ga et nødestøt for tanken om «proletariatets diktatur». I midten av desember slo Tranmæl fast at det var det nettopp diktaturet som hadde gjort det mulig å drive frem sovjetiske soldater mot Finland: «Hvis arbeiderne og bøndene i Russland hadde hatt noen som helst innflytelse, ville det ikke ha blitt noe overfall på et lite nabofolk. Det kan en være hellig forvisset om».²²⁸ Noen dager senere slo han fast at pressen og kringkastingen i Sovjet var like ensrettet som i de fascistiske og nazistiske landene.²²⁹ Retorikken mot kommunister og de som ikke tydelig nok forsvarte finnenes militære forsvarskamp, ble voldsomt tilspisset under Vinterkrigen. Vinteren og våren 1940 ble det fremlagt krav om «rene linjer» i den norske arbeiderbevegelsen.

²²⁸ Arbeiderbladet 14.12.1939: Leder

²²⁹ Arbeiderbladet 18.12.1939: Leder

Kapittel 6: Vårrengjøringen

Vaktholdet mot «fiender av folkestyret» i arbeiderbevegelsen

«[Det er] nødvendig å holde vårrengjøring i alle faglige organisasjoner, hvor kommunistene søker etter en operasjonsbasis. De organiserte arbeidere kan da ikke stole på eller ha tillit til folk som tar mot direktiver fra en imperialistisk stormakt og som i løpet av et halvt års tid kan gjøre helomvending i spørsmål av den største prinsipielle betydning. De som kan få seg til å foreta slike hallingkast i én sak, kan også gjøre det i en annen, forutsatt de får pålegg om det».²³⁰

Martin Tranmæl, 6. april 1940.

Sovjetunionens pakt med Tyskland bidro til en voldsom forsurning av et allerede anstrengt forhold mellom fløyene i den norske arbeiderbevegelsen. Etter det sovjetiske angrepet på Finland hardnet frontene ytterligere. Antikommunistisk polemikk fikk fritt utløp i arbeiderpartipressen. I deler av den reformistiske arbeiderbevegelsen, spesielt i fagbevegelsen og i studentorganisasjoner, ble det iverksatt organisatoriske «oppryddinger». Utildekt støtte til Sovjetunionen kunne føre til utkastelse.

Retorikken tilspisses

Utover høsten 1939 kom det tegn på at et oppgjør var i emning i arbeiderbevegelsen. Den 15. oktober 1939 stemplet Trygve Bratteli NKP som et «lydig propaganda-agentur» for en utenlands stormakt og krevde «krystallklare linjer» i forholdet til «restene av den kommunistiske bevegelsen».²³¹ Han slo fast at kommunistene politisk, moralsk og menneskelig hadde «sviktet de små folks nasjonale eksistensrett» og dermed «løsnet de siste tynne bånd med det norske arbeidsfolket, som vil trekke sine konsekvenser av det».²³² På landsmøtet to uker senere slo Einar Gerhardsen fast at det innad i partiet fantes medlemmer som hadde gått inn i partiet «på befaling av» NKP, mens andre «syns det er bevis for sjølstende å tekkes Norges kommunistiske parti».²³³ Til bifall fra landsmøtet krevde han at arbeiderne nå måtte gjøre et endelig og absolutt valg mellom Arbeiderpartiet og NKP. De som ikke brøt med NKP var «tapt for arbeiderrørsla».²³⁴ Flere kjente kommunister, i Norge og internasjonalt,

²³⁰ Arbeiderbladet 06.04.1940: Leder

²³¹ Arbeider-Ungdommen 15.10.1939: Lederen «Rene linjer.»

²³² Ibid.

²³³ Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 91.

²³⁴ Ibid.

brøt i denne tiden med kommunistbevegelsen. Utmeldinger fra NKP ble slått stort opp i arbeiderpartipressen.²³⁵

Under Vinterkrigen hardnet retorikken. Det var en utbredt frykt for at Sovjetunionens interesser ikke var begrenset til Finland, men at disse gikk videre inn i Skandinavia. Partiets lydighet til Moskva ble ansett som et potensielt landsforræderi, noe som ofte også var knyttet til anklager om klasseforræderi.²³⁶ Arbeiderpartiets kamp mot kommunistene hadde gjennom hele mellomkrigstiden blitt ansett som en kamp om *arbeiderklassen*. Nå var det et spørsmål om rikets sikkerhet, og et Arbeiderparti i regjeringsposisjon tok det på alvor. Senvinteren og våren 1940 ble preget av diskusjoner om den indre sikkerheten i Norge.

Den 12. januar slo arbeiderpartiordføreren i Trondheim, Ivar Skjaanes, fast i en kronikk i *Arbeiderbladet* at det kunne bli nødvendig å sette en stopper for kommunistenes «landsskadelige og arbeiderfiendtlige virksomhet»:

«Ingen må innlate seg på å forsvare dem i ytrings- og meningsfridommens navn. De har inga sjølstendig mening om det som går for seg i verden i dag. De lytter hver dag på Moskva, og det de hører der, gir de ut som sin uforgripelige mening. Og samstundes får de sende gale og landsskadelige meldinger tilbake om stillinga i Norge[...] De har stelt seg slik at de ikke har grunn til å undre seg over om en blir nødt til å sette en stopper for deres åpenbare misbruk av ytringsfriheten».²³⁷

Ved siden av slike anklager kom det påstander om at kommunistene også misbrukte det interne organisasjonsdemokratiet i arbeiderbevegelsen. Den 27. januar hevdet Martin Tranmæl at kommunister misbrukte «arbeiderdemokratiet» gjennom trenering av beslutningsprosesser og ødeleggende fraksjonsvirksomhet:

«Dette misbruk av det organisasjonsmessige demokrati må det settes en stopper for. Flertallet har visse rettigheter det også og visse forpliktelser som det må nytte. Diskusjonene må begrenses. De forskjellige oppfatninger skal komme til orde, men et kommunistisk mindretall må ikke få noe monopol på å trenere og ødelegge møtene. For det er å ødelegge demokratiet og svekke organisasjonene».²³⁸

Slike påstander om at kommunistene misbrukte arbeiderbevegelsens og landets demokratiske institusjoner, ved siden av å utgjøre en potensiell sikkerhetstrussel, ble vanlige under Vinterkrigen.

²³⁵ Et eksempel var formannen i Porsgrunn NKP, A. Knudsen, som brøt med partiet i september 1939 og oppfordret alle hederlige partifeller til å gjøre det samme, så det ikke skulle «klebe blod ved våre hender». *Arbeiderbladet* 20.09.1939: «Sovjet kaster masken»

²³⁶ Se kapittel fem, side 46.

²³⁷ *Arbeiderbladet* 12.01.1940: «Vår linje er klar. Loddet er kastet.»

²³⁸ *Arbeiderbladet* 27.01.1940: Leder

Rikets sikkerhet

Etter Altmarksaken i midten av februar ble rikets sikkerhet debattert i Stortinget. Også her ble kommunistene og Sovjetunionen tema. Justisminister Terje Wold fra Arbeiderpartiet hevdet at tiltak var blitt gjort for å heve sikkerheten.²³⁹ Spesielt la han vekt på at sikkerhetspolitiet hadde økt overvåkingen og kontrollen over utenlandske statsborgere i Norge for å forhindre spionasje. Wold understreket at han ikke kunne gå nærmere inn på detaljene i arbeidet, men røpet at det var blitt etablert en spesiell overvåkingssentral for Øst-Finnmark, som sto i direkte forbindelse med den militære hovedsentralen i Oslo. I tillegg til fokuset på eventuelle trusler mot Nord-Norge var havnesikkerhet et sentralt tema. Titalls norske skip og hundrevis av norske liv var gått tapt i internasjonal skipsfart siden verdenskrigens utbrudd, og det var bekymring for at spioner i Norge kartla ruter og avreisetidspunkter for norske skip. Wold hevdet at ingen av de 44 norske forlisene etter krigsutbruddet kunne spores tilbake til slik spionasje.

På disse punktene tilfredsstilte regjeringens redegjørelse opposisjonen. Justiskomiteéns leder, Olaf Fjalstad fra Høyre, understreket at en annen trussel kom fra landsskadelig pressepropaganda, som kunne øke faren for at landet ble trukket inn i krigen.²⁴⁰ «Presseagitasjon og propaganda som var dirigert av en fremmed makt», kunne ikke innrømmes samme frihet som den «nasjonale presse», mente Fjalstad.²⁴¹ På dette grunnlaget argumenterte han for en midlertidig begrensning av ytringsfriheten. Det ble gjentatte ganger referert til Sverige, hvor slike begrensninger var blitt gjennomført etter utbruddet av Vinterkrigen. Arbeiderpartiets Olav Meisdalshagen la seg på linje med Fjalstad.²⁴² Han mente det var ønskelig å få «effektive strafferegler mot å spre bevislige usannheter[...] når de tjente til å skade landets interesser».²⁴³ Meisdalshagen understreket at nazistpressen og kommunistpressen i denne saken kom i samme stilling. Debatten fortsatte med flere liknende innlegg fra ulike partier.

Bondepartiets Erling Bjørnson utmerket seg med påstander om at regjeringa var «Moskva-betont» og hadde stilt seg i veien for frivillig militærhjelp til Finland.²⁴⁴ Statsminister Nygaardsvold fikk siste ord i debatten.²⁴⁵ Som tilsvaret på Bjørnsons påstander, hevdet han at regjeringen på ingen måte hadde forhindret hjelp til Finland. Han slo fast at unntagelseslover og sikring overfor «to politiske retninger her i landet», det var åpenbart for alle at dette gjaldt NS og NKP, godt mulig kunne ha «meget for seg»

²³⁹ Justisminister Terje Wolds innlegg i stortingsdebatten 20. februar 1940, referert i Arbeiderbladet 21.02.1940

²⁴⁰ Justiskomiteéns leder Olaf Fjalstads innlegg i stortingsdebatten 20. februar 1940, referert i Arbeiderbladet 21.02.1940

²⁴¹ Ibid.

²⁴² Olav Meisdalshagens innlegg i stortingsdebatten 20. februar 1940, referert i Arbeiderbladet 21.02.1940

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Erling Bjørnsons innlegg i stortingsdebatten 20. februar 1940, referert i Arbeiderbladet 21.02.1940

²⁴⁵ Ibid.

og at regjeringen nøye ville «overvære disse ting».²⁴⁶ I motsetning til i Sverige, og mange andre vestlige land, ble ingen slike lover vedtatt i Norge i denne tiden. Likevel var det en oppfatning på ledende hold i Arbeiderpartiet at den potensielle trusselen fra NKP og NS var reell.

Arbeiderbevegelsens *indre* sikkerhet

Mye tyder på at partiet fremfor alt anså kommunistene som en *indre* trussel, som arbeiderbevegelsen selv måtte hanskens med. På AUFs landsstyremøte i slutten av februar ble det enstemmig vedtatt et forslag om å styrke «vaktholdet mot fiendene av folkestyret».²⁴⁷ Landsstyret var skeptisk til lovbestemmelser som begrenset formelle rettigheter i folkestyret, siden dette kunne bli misbrukt som et politisk våpen. AUFs ledelse mente derfor vaktholdet best kunne «gjøres av folket sjøl, gjennom de store folkelige organisasjonene og andre maktmidler folket sjøl rår over».²⁴⁸

Den 21. februar hevdet Martin Tranmæl at det i «fagforening etter fagforening» ble ryddet opp for kommunister.²⁴⁹ Tranmæl forsvarte nødvendigheten av tiltakene:

«Når medlemmer av et parti i tykt og tynt sverger til en imperialistisk stormakt som opptrer i forståelse med Nazi-Tyskland og fornektet alt det de kjempet for på det utenrikspolitiske området helt til for et halvt år sia, kan en ikke lenger nære noen tillit til dem. De er ikke frie og uavhengige, de er bastet og bundet og må innrette seg etter de pålegg de får fra andre. Det er dette helt s a k e l i g e forhold som har ført til en høyst nødvendig opprydding i fagforeningene[...] Dette er ikke et personspørsmål, men langt mer et prinsippspørsmål. Det gjelder fagorganisasjonens hele virksomhet og fremtidige oppgave. Skal den kunne løse de spørsmål den står overfor – faglig som politisk – må den bevare sin frihet og uavhengighet. Derfor kan det slik forholdene er nå, ikke tolereres at det blir valt tillitsmenn som føler seg bundet av direktiver utstedt av en internasjonale som er et redskap i en imperialistisk stormakts hender».²⁵⁰

Arbeiderpartiets antikommunistiske linje under Vinterkrigen fikk jevnt over bred oppslutning, men møtte enkelte steder sterk motstand. I studentorganisasjonen Forum førte Finlandsspørsmålet i slutten av februar til en opprivende splittelse. Forum var en tverrpolitisk paraplyorganisasjon for akademikere og studenter på venstresiden. På et møte den 27. februar fremmet formannen Gudmund Harlem forslag om å utelukke kommunister som medlemmer. Forslaget møtte betydelig motbør og ble nedstemt med 78 mot 74 stemmer.²⁵¹ Det knappe mindretallet brøt på dette grunnlaget med Forum og etablerte

²⁴⁶ Statsminister Johan Nygaardsvolds innlegg i stortingsdebatten 20. februar 1940, referert i Arbeiderbladet 21.02.1940

²⁴⁷ Uttalelse fra AUFs landsstyremøte i februar, referert i Arbeiderbladet 28.02.1940

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Arbeiderbladet 21.02.1940: Leder

²⁵⁰ Ibid.

²⁵¹ Pryser 1988: Side 229-230.

Sosialistisk studentlag, som etter hvert ble underlagt Arbeiderpartiet.²⁵² Trygve Bull har senere hevdet at Harlems forslag ble nedstemt ikke fordi flertallet var positive til den sovjetiske politikken, men fordi de så utkastelsesforslaget som «et ledd i en hets mot hele den radikale fløy i arbeiderbevegelsen», noe som betydde «et angrep på åndsfriheten».²⁵³ Forum var imidlertid et unntak. Organisasjonen var tverrpolitisk og hadde en radikal forhistorie. I de langt fleste fagforeninger og partilag ble liknende forslag vedtatt med stort flertall.

I arbeiderpartipressen ble det hyppig referert til Sverige, hvor situasjonen var mer tilspisset. Natten til 3. mars 1940 ble en brannbombe detonert i lokalene til den svenske kommunistavisa *Norrskensflamman* i Luleå.²⁵⁴ Mordbrannen tok livet av fem mennesker. Få dager senere slo Martin Tranmæl fast at attentatet vakte «avsky og harme» og at svenske myndigheter ikke måtte sky noen midler for å oppklare forbrytelsen.²⁵⁵ Tranmæl var likevel opptatt av å understreke at det moralske ansvaret for attentatet «faller med hele sin tyngde på voldsdiktaturets tilhengere».²⁵⁶ Han påpekte at kommunistene måtte tenke over bakgrunnen for attentatet, nemlig kommunistenes forsvar av lignende bombing av sivilbefolkningen i Finland.

Mot slutten av Vinterkrigen, tidlig i mars 1940, utstedte Arbeiderpartiets landsstyre en uttalelse som ettertrykkelig slo fast at ethvert forsvar av Sovjetunionens «voldsferd» var uforenlig med partiets grunnsyn.²⁵⁷ Landsstyret krevde «rene og klare linjer» og understreket nødvendigheten av «å stå på vakt mot kommunistenes nedbrytende virksomhet, og ethvert forsøk på å skape forvirring og uklarhet i rekkene våre, når det gjelder stillingen til Sovjet-Samveldet og til overfallet på Finnland».²⁵⁸ Medlemmer av NKP har i ettertid uttalt at de i perioden opplevde en voldsom hets- og lynchstemning mot seg, når de deltok på møter i arbeiderbevegelsens organisasjoner.²⁵⁹ Den antisovjetiske linjen hadde også brodd mot de som ikke tydelig nok tok stilling for Finlands forsvarskamp. Vingling og mellomposisjoner i dette spørsmålet førte ofte til konflikter. Striden i AUFs sentralledelse i mars, referert i kapittel 5, var et tydelig uttrykk for dette.

I de første dagene av april 1940, mens tyske styrker gjorde de siste hemmelige forberedelser til angrepet på Norge og Danmark, manet Martin Tranmæl til «vårrengjøring» i arbeiderbevegelsen. I *Arbeiderbladets* leder den 8. april konkluderte han med at Sovjetunionens moralske svik det siste halve året, gjorde at kommunistene ikke var verdige til å markere 1. mai side om side med den øvrige arbeiderbevegelsen:

²⁵² Pryser 1988: Side 230.

²⁵³ Trygve Bull sitert etter Pryser 1988: Side 230.

²⁵⁴ Hedman 2007

²⁵⁵ Arbeiderbladet 05.03.1940: Leder

²⁵⁶ Ibid. *Attentatet ble også kommentert i lederen dagen etter.*

²⁵⁷ Uttalelse fra Arbeiderpartiets landsstyre, referert i Arbeiderbladet 11.03.1940

²⁵⁸ Ibid.

²⁵⁹ Halvorsen 1996: Side 19-20.

«Komintern og dens seksjoner har sviktet den internasjonale idé og de sosialistiske og klassesolidariske grunntanker som all virkelig arbeiderreisning er bygd på og som også ligger til grunn for 1. maidagens demonstrasjoner og festligheter. Den vennskapspakt eller allianse som er sluttet mellom regjeringene i Moskva og Berlin og den imperialistiske kursen Sovjet har slått inn på, blir nemlig varmt forsvart av Kominterns ledelse og dens tilhengere. Selv overfallene på Polen og Finland blir ikke bare unnskyldt, men også forsvart som «befrielses»-kamper. Organisasjoner, partier og grupper som kan stille seg på linje med en imperialistisk undertrykkelses-politikk, har ikke noen som helst rett til å tale i arbeiderklassens navn eller opptre på dens vegne. Det er derfor at vår arbeiderrørsle ikke vil ha noen kommunistiske korporasjoner eller emblemer med i årets 1. mai-demonstrasjoner».²⁶⁰

Kommunistene skulle altså holdes utenfor Arbeiderpartiets arrangementer på arbeidernes kampdag.²⁶¹ Beslutningen om å fryse ut NKP var et sterkt symbol på forferdelsen og indignasjonen kommunistenes og Sovjets politikk de siste månedene hadde vakt. Det hersket en utbredt frykt for Sovjetunionens intensjoner mot Norge, noe som kan gi en viss forklaring på at den norske arbeiderpartiregjeringen ble tatt så på sengen av det tyske angrepet fra sør. I månedene før 9. april var det en utbredt oppfatning at den mest sannsynlige militære trusselen mot Norge kom fra nordøst, fra Sovjetunionen. Sinnet overfor kommunistene og frykten for Sovjetunionen kolliderte med rotfestede forestillinger om det sovjetiske samfunnssystem. Under Vinterkrigen ble disse etablerte forestillinger satt på harde prøver.

²⁶⁰ Arbeiderbladet 08.04.1940: Leder

²⁶¹ *Alt tyder på at Tranmæls leder representerte partiets linje. For øvrig ble 1. mai-markeringen for 1940 avlyst som følge av den tyske okkupasjonen.*

Kapittel 7: Hva hadde skjedd i Sovjet?

Ulike teorier om utviklingen i Sovjetunionen

Den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten i august 1939, samt de sovjetiske angrepene på Polen og Finland, satte verden på hodet for mange norske sosialister. Arbeiderbevegelsen var allerede splittet i synet på «arbeiderstaten». Etter ikkeangrepspakten fikk sovjetkritikerne fritt spillerom. De som tidligere hadde forsvart Sovjet havnet på defensiven. I den reformistiske arbeiderbevegelsen var det bred enighet om at en «storrussisk» imperialisme hadde trumfet igjennom i Sovjetunionen. Derimot var det uenighet om *hvorfor* dette hadde skjedd. I flere tiår hersket en utbredt oppfatning i arbeiderbevegelsen om at imperialisme var et produkt av det kapitalistiske system. Dette gjorde det vanskelig å forklare Sovjetunionens imperialisme. Var Sovjet blitt kapitalistisk? Eller fascistisk? De fleste slet med å forstå utviklingen. Sovjetunionen hadde vært et viktig ideologisk referansepunkt og ble dermed ofte et brennpunkt for gnisninger mellom ulike strømninger i bevegelsen. Dette skjedde særlig i tiden etter ikkeangrepspakten. I dette kapittelet gjennomgås ulike forklaringsmodeller, fremlagt av fremtredende teoretikere og analytikere i og rundt Arbeiderpartiet i månedene mellom inngåelsen av den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten og det tyske angrepet på Norge.

Militært statskupp?

«Trond Hegna er en av få nordmenn som har forutsetninger for å bedømme russisk politikk» skrev *Arbeiderbladet* få dager etter Sovjetunionens angrep på Finland.²⁶² Som ekspert på sovjetiske forhold var den radikale arbeiderpartimannen Hegna blitt invitert til å holde et foredrag for å belyse utviklingen i Sovjetunionen for Vestre arbeidersamfunn. Han holdt en rekke slike foredrag vinteren 1939-40. Opp gjennom årene hadde Hegna i lengre perioder oppholdt seg i Sovjetunionen, og var grunnleggende positiv til Stalins politikk. I 1937 forsøkte han å forklare drivkreftene bak Moskvaprosessene i boka *Sovjet, Stalin og generalene*.²⁶³ Boka fremstilte et fremadstormende sovjetisk samfunn, som ifølge Hegna opplevde en «demokratisering i bredden og dybden».²⁶⁴ Stalin var sosialismens leder og arbeiderbevegelsens redskap i den historiske utvikling:

²⁶² Arbeiderbladet 06.12.1939: Notis om Hegnass foredrag «Hvilke planer har Sovjet-Samveldet?» i Vestre Arbeidersamfunn

²⁶³ Hegna 1937

²⁶⁴ Ibid., side 48.

«Bevegelsen har søkt et personlig uttrykk for sin lov og sin vilje, den har funnet Stalin og sagt: «Her vil jeg bo.» Han tilhører ikke lenger sig selv. Selv har han villet det. Verdenshistorien har grepet ham».²⁶⁵

Moskvaprosessene hadde forkludret bildet av Sovjetunionen på stødig kurs framover. I boka forklarte Hegna prosessene med at Sovjetunionen befant seg i en intern krise. Hegna mente trusselen fra imperialistiske makter, med kapitalismen som den bakenforliggende drivkraft, hadde tvunget Sovjetunionen til å bygge et enormt militærapparat. Med et stadig voksende militærvesen hadde det oppstått en sterk sosial gruppe, som var blitt en betydelig maktfaktor i det sovjetiske samfunnet. Hegna hevdet at generalene og offiserene, som ledet denne gruppen, hadde alliert seg med avdankede opposisjonelle i det kommunistiske partiet for å gripe makten. Dette ville gå på bekostning av bøndene og arbeidernes demokratiske institusjoner i Sovjetunionen, og måtte stanses med alle midler.

I Moskvaprosessene så Trond Hegna den grusomme, men nødvendige reaksjonen på det interne opprøret. Hegna trodde ikke det hadde foreligget et planmessig samarbeid mellom de tiltalte og fascistmaktene, på tross av at mange innrømmet og ble dømt for dette. Han aksepterte altså ikke den kommunistiske versjonen av hendelsene uten videre, men mente det uforståelige fikk mening ved at:

«de anklagede gamle bolsjevikere ikke bare likvideres og utryddes, men vanæres og skandaliseres. Det skal ikke efterlates noen mulighet for at det omkring deres program eller deres minne skal kunne reises en anstendig politisk bevegelse».²⁶⁶

Hegna fastslo at prosessene var terroristiske handlinger, som var ment å slå ned potensielle hindringer mot den gjeldende politiske linjen i Sovjetunionen. Siden Stalins styre representerte sosialisme, var slike virkemidler legitime mot opposisjon. Dette hang tett sammen med Hegnas oppfatning om at Sovjetunionens største oppgave var «å smelte om sovjetsamfundets arbeidende befolkning til en enhet».²⁶⁷

En måned etter at Andre verdenskrig brøt ut var Trond Hegna optimistisk innstilt til hva den nye situasjonen kunne føre til. I en kronikk i *Arbeiderbladet* 27. september 1939 hevdet han at på tross av krigens grusomhet, kunne den skapte lysere utsikter for realiseringen av sosialismen. Krigens ville nemlig gi: «Øket makt for arbeiderklassen, øket behov for samfunnsmessig regulering og initiativ, øket krav til samfunnsånd og samfunnssolidaritet og utjamning av livsvilkårene i landet, d. v. s. øket utvikling i retning av s o s i a l i s m e».²⁶⁸ I innlegget skrev han lite spesifikt om Sovjetunionens utvikling og dens nye rolle internasjonalt. Gjennom en kronikkserie i Vinterkrigens siste dager

²⁶⁵ Hegna 1937: Side 35.

²⁶⁶ Ibid., side 96.

²⁶⁷ Ibid., side 94.

²⁶⁸ Arbeiderbladet 27.09.1939: «Arbeidsfolkets makt.»

analyserte Hegna derimot utførlig den nye utvikling i Sovjetunionen. «Hva er skjedd med Sovjet?» spurte Hegna.²⁶⁹ Han forsøkte å gi svaret ved bygge videre på sin teori fra *Sovjet, Stalin og generalene*. Konklusjonen på den aktuelle situasjonen var at militærkuppet, som var blitt slått tilbake ved Moskvaprosessene, nå hadde lyktes:

«Militærmaktens første framstøt mot makten skjedde som en sammensvergelse som ble slått ned. Dens annet fremstøt skjedde under meget gunstigere forhold og i mer målbevisste former: som en gjennomsyring av hele statsapparatet, en omveltning i det stille som tar med den gamle statsledelse under Stalin, inntil Sovjet står fram i verdenspolitikken som et rent militærdiktatur».²⁷⁰

En fullstendig omveltning hadde altså funnet sted i det sovjetiske samfunn, men tilsynelatende uten protester fra det angivelig aktivt deltagende folkeflertall av arbeidere og bønder. Hvordan dette kunne ha skjedd «i det stille», få år etter at store deler av den militære toppledelsen var blitt likvidert, utdypet han ikke. I stedet gjentok han at den eksplosive veksten i forsvarsbudsjettene hadde skapt en sterk sosial gruppe i det sovjetiske samfunn. Denne gruppen hadde interesse av at Sovjetunionen førte en militaristisk og nasjonalistisk politikk. Inngåelsen av ikkeangrepspakten og angrepet på Finland beviste at militæret hadde lyktes med å gjennomføre sitt kupp.

At størstedelen av forsvarsledelsen ble likvidert under Moskvaprosessene så Hegna kun som et midlertidig tilbakeslag. Han fastslo at det karakteristiske «for sterke sosiale krefter er at de alltid finner personer som kan representere dem».²⁷¹ Tilsynelatende mente Hegna at prosessene revitaliserte disse kreftene. At Stalin nå tjente militærdiktaturet, formodentlig mot sin egen vilje og overbevisning, ble ikke på noen måte problematisert. I Hegnans utpregede materialistiske syn var mennesker mest av alt brikker underlagt verdenshistoriens tilsynelatende ustanselige drivkrefter.

Stalins personlige despoti?

Dette gikk sterkt på akkord med oppfatningene til Olav Schefflo. Den radikale Schefflo, som også hadde inngående kjennskap til Sovjetunionen fra sin tid i NKPs ledelse, mente Stalin personlig bar skylden for den negative utviklingen i Sovjetsamveldet. Han hadde engasjert seg sterkt imot Moskvaprosessene, hvor mange av hans nære bekjenskaper fra Komintern var blitt likvidert. I forbindelse med den andre runde av skuerettsaker slo han fast på sin redaktørplass i arbeiderpartiavisa *Sørlandet* at Sovjet fremdeles var arbeidernes felles fedreland, men at:

²⁶⁹ Arbeiderbladet 04.03, 07.03 og 16.03.1940: «Hva er skjedd med Sovjet?» (Kronikkserie i tre deler)

²⁷⁰ Arbeiderbladet 16.03.1940: «Hva er skjedd med Sovjet? - III: Militærdiktaturets seier.»

²⁷¹ Ibid.

«det er med Sovjetsamveldet som det var med templet i Jerusalem: ågerkarle, vekselerer og andre fremmedelementer har trengt seg inn og gjort det til en røver[hule]. Denne tilstand vil dog ikke vare i all fremtid. En dag vil templet bli rensset og stilt i tjeneste for det formål det opprinnelig var bestemt til».²⁷²

Scheflo mente at Sovjetunionen i sitt fundament fremdeles var sosialistisk, men at Stalin og hans allierte hadde kapret revolusjonen til fordel for sitt byråkratiske partidiktatur. Et oppgjør med toppledelsen ville dermed føre Sovjetunionen tilbake på rett kurs. I en kronikk i november 1939, noen uker etter at den tysk-sovjetiske pakten var et faktum, slo han fast at:

«I de siste 10-12 åra har sovjetregjeringa ført en taktikk som ensidig har tatt sikte på å styrke Sovjet-Samveldet som en statskapitalistisk samfunnsdannelse. I Sovjet-Samveldet er all eiendom av noen betydning underlagt staten. Men i denne staten har arbeiderklassen ingen avgjørende innflytelse. Makten er i hendene på et embetsverk, et byråkrati, som støtter seg til et fåtallig arbeideraristokrati[...] For å bevare herredømmet sitt må byråkratiet undertrykke enhver åpen meningsutveksling og gjennomføre en hensynsløs forfølgelse av alle revolusjonære sosialister. Den statskapitalismen som nå hersker i Russland, kan godt tenkes å bli etterlignet av nazistene i Tyskland[...] En slik utvikling vil bety at nazipartiet blir enda langt sterkere enn det er idag, og det kan øve en terror like brutal som Stalins».²⁷³

Olav Scheflo presiserte at han ikke var motstander av all statskapitalisme i seg selv, men mer spesifikt den diktatoriske formen hvor arbeiderklassen ble undertrykt.

Polemikk mellom Hegna og Scheflo

I slutten av mars 1940 tok Olav Scheflo til motmæle mot Trond Hegnass versjon av Sovjetunionens utvikling. I to kronikker i *Arbeiderbladet* påtok han seg oppgaven å bekjempe den «skadelige utbredelsen» av Hegnass standpunkt i Arbeiderpartiet.²⁷⁴ Scheflo mente Hegnass forsøk på å unnskylde Stalin, ved å peke på en konspirasjon utsprunget fra militærvesenet, bare kunne tjene til å opprettholde den uklarhet og forvirring som angivelig var en forutsetning for Stalins maktstilling. Ikkeangrepspakten og Finlandskrigen brøt, ifølge Scheflo, på ingen måte med Stalins tidligere politikk. Tvert i mot var det en fordypning av den nasjonale linjen Stalin hadde slått inn på med «sosialisme i ett land»-politikken. Scheflo poengterte at Stalin hadde tatt livet av titusener av offiserer i den røde armé, noe som viste at han representerte et langt mektigere organ enn militæret. Scheflo mente dette organet var byråkratiet, hvis innerste maktsenter var det hemmelige politiet, som ble

²⁷² Olav Scheflo sitert etter Scheflo (red) 1974: Side 127-128. *Sto opprinnelig på trykk i lederen «Prosessen» i arbeiderpartiavisen Sørlandet 05.03.1937.*

²⁷³ Arbeiderbladet 11.11.1939: «Sosialisme og statskapitalisme»

²⁷⁴ Arbeiderbladet 28.03 og 30.03.1940: «Hvem har makten og ansvaret i Sovjet-Samveldet?» (*Kronikkserie i to deler*)

kontrollert av kommunistpartiets toppledelse. Gjennom det hemmelige politiet kontrollerte Stalin effektivt hæren og marinen.

I kronikkene imøtekom Scheflo Hegna på et punkt: Han mente også at en «klasseanalyse» av Sovjetunionen hadde noe for seg, men mente i motsetning til Hegna at det sivile byråkratiet var klassen med de sterkeste interessene i den bestående styreformen:

«Byråkratiet inntar i det hele tatt en overklassestilling og har følgelig overklasseinteresser og overklasselyster. Det har trang til å herske over andre, en trang som selvfølgelig aldri vil kunne tilfredsstilles helt. Her har man hovedårsaken til at Sovjetregjeringen har bitt hodet av all skam og begynt å overfalle småstatene utenfor».²⁷⁵

Scheflo innrømmet at det var viktig å fokusere på følgene av Sovjetunionens veldige militærmakt, men mente at mye av det Hegna hadde trukket frem viste nettopp hvor vanskelig det var «å gjennomføre sosialismen i et enkelt land, med en kapitalistisk omverden, som er rustet til tennene».²⁷⁶ Scheflo påpekte at her falt Hegnans betraktninger på linje med «kjetteren» Trotskij, som Hegna tidligere hadde vært svært kritisk til. Videre påpekte han at Hegna med sine meninger om Sovjetunionen, selv ville bli oppfattet som en «konspiratør» i Sovjetunionen. Scheflo fastslo at det var «meget sannsynlig at de gamle bolsjeviker og generalene sto i opposisjon til Stalin – og ære være dem for det. Det er også sannsynlig at de førte hemmelige drøftelser, «konspirerte» - Stalin hadde jo sjøl sperret veien for en legal og åpen opposisjon».²⁷⁷ I tillegg åpnet han for at Stalin hadde tatt hevn for personlige fornærmelser som var falt mange år i forveien.²⁷⁸

Olav Scheflo kritiserer også Hegnans tro på Stalin som en inkarnasjon av folkeviljen, slik det var blitt fremstilt i *Sovjet, Stalin og Generalene*, og fremhevet heller de sovjetiske arbeidermassenes selvstendige holdninger.²⁷⁹ Scheflo hadde stor tiltro til de sovjetiske arbeiderne. Disse var riktignok undertrykte, men likevel i stand til å legge press på styret. Dessverre hadde de ikke vist seg sterke nok til å hindre Finlandskrigen, som ble avsluttet noen uker tidligere, eller å sikre Finland en anstendig fred. At Sovjetunionen aksepterte relativt begrensede landevinninger fremfor fullstendig erobring, mente Scheflo kunne skyldes arbeidermassenes påvirkningskraft. Olav Scheflo oppga aldri sin optimisme på vegne av det arbeidende folk i Sovjetunionen, men slo bedrøvet fast at: «selve krigen

²⁷⁵ Arbeiderbladet 30.03.1940: «Hvem har makten og ansvaret i Sovjet-Samveldet? - II»

²⁷⁶ Ibid.

²⁷⁷ Arbeiderbladet 28.03.1940: «Hvem har makten og ansvaret i Sovjet-Samveldet? - I»

²⁷⁸ Arbeiderbladet 30.03.1940: «Hvem har makten og ansvaret i Sovjet-Samveldet? - II»

²⁷⁹ Ibid.

viser, liksom pakten med Hitler, at det er ganske andre elementer som har den avgjørende makt i Sovjet-Samveldet».²⁸⁰

«[T]emmelig verdiløst, ja, endog skadelig og villedende» var Trond Hegnass svar på Scheflos kritikk, som han mente fokuserte overdrevent på enkeltpersoners rolle.²⁸¹ Han hevdet Scheflo dyrket Trotskij, og hatet Stalin som pesten. I et kort tilsvare på Scheflos kritikk, i *Arbeiderbladet* den 5. April, feide han til side det han anså som «barnslig snakk» om Stalins hevngjerrighet overfor gamle bolsjevikere.²⁸² Personfokustert diskusjon om Sovjetunionens utvikling på basis av gamle fraksjonskamper mellom Trotskij og Stalin, avviste Hegna som ufruktbart.

Både Trond Hegna og Olav Scheflo representerte radikale standpunkter i Arbeiderpartiet i 1939-1940. I tiden rundt Moskvaprosessene hadde de vært tydelige motpoler og referansepunkter i forståelsen av Sovjetunionen. Polemikken mellom Hegna og Scheflo under Vinterkrigen gikk til hjertet av deres ideologiske uenighet om Sovjetunionen.

Meyers analyse

En annen fremtredende teoretiker i reformistiske arbeiderbevegelsen var Håkon Meyer, som hadde en rekke kronikker og artikler på trykk i den sentrale arbeiderpartipressen i perioden. Hans holdning til Sovjetunionen hadde mange sider. Meyer hadde lenge vært svært skeptisk til utviklingen i Sovjet, og blant annet publisert boka *Bak Moskvaprosessene* hvor han hadde samlet artikler og dokumenter i et forsøk på å belyse drivkreftene bak prosessene.²⁸³ Etter ikkeangrepspakten forble han svært kritisk til Sovjetunionen, men med et særegent perspektiv som hang tett sammen med hans syn på den samtidige storkrigen. I kronikken «Arbeiderørsla, krigen og Internasjonalen», trykket i *Det 20de Århundre* i desember 1939, argumenterte Meyer for at den nye verdenskrigen var en imperialistisk krig om «herredømmet over markeder, råstoffer og fremmede folk» og slikt sett en gjentakelse av Første verdenskrig.²⁸⁴ Noe slikt måtte arbeiderbevegelsen ikke ta del i. I den sammenheng var Meyer redd for følgene av den aggressive sovjetiske utenrikspolitikken:

«Det tragiske ved Sovjet-Samveldets politikk er at den presser arbeiderbevegelsen til allianse med kapitalistiske og imperialistiske krefter i forsvar for en «demokratisk» kapitalisme, mot de anti-kapitalistiske kreftene».²⁸⁵

²⁸⁰ Arbeiderbladet 30.03.1940: «Hvem har makten og ansvaret i Sovjet-Samveldet? - II»

²⁸¹ Arbeiderbladet 05.04.1940: «Scheflo og Sovjet-Samveldet»

²⁸² Ibid.

²⁸³ Meyer 1937

²⁸⁴ Det 20de Århundre, desemberutgaven 1939: «Arbeiderørsla, krigen og Internasjonalen»

²⁸⁵ Ibid.

Håkon Meyer slo fast at den nordiske arbeiderklassens kanskje vanskeligste oppgave var å hindre at Sovjets politikk berøvet dens uavhengighet. For å hindre dette måtte arbeiderklassen «rive seg løs» fra «fellesskapet med «demokratiske» imperier, løs av makkerskapet med fascismen gjennom Sovjet-Samveldet, løs av avhengigheten av Samveldets nasjonal-politikk», for igjen å orientere seg mot «opprinnelige sosialistiske utgangspunkter».²⁸⁶ Kampen måtte rettes mot krigens årsaker. Ifølge Meyer var dette kapitalisme, nasjonalisme og militarisme.

Det er nærliggende å tenke seg at Håkon Meyer så for seg en gjentakelse av utviklingen i den internasjonale arbeiderbevegelsen under Første verdenskrig. I 1914 støttet mange europeiske sosialistpartier sine respektive lands krigføring. Dette førte til en splittelse i den internasjonale arbeiderbevegelsen. På den ene siden sto de som støttet sitt lands nasjonale forsvar og på den andre de som tok prinsipiell avstand fra krigen, utfra synet om at det var en imperialistisk krig som arbeiderklassen ikke hadde noen interesse i. Antimilitaristiske opposisjonelle sosialister fra hele Europa hadde møttes til en konferanse i den sveitsiske byen Zimmerwald i 1915. Konferansen ble starten på radikale og internasjonalistiske Zimmerwaldbevegelsen, som var en forløper for Komintern.

Etter fire år med resultatfattig nedslaktning ved frontene endte verdenskrigen i en fredsslutning, som for de fleste sosialister bekreftet oppfatningen om at krigens drivkrefter hadde vært rent imperialistiske. Krigen hadde svekket mange sosialistpartiers legitimitet. De uavhengige antimilitaristene hadde tilsvarende styrket sin. I tillegg hadde de russiske bolsjevikene, som dominerte Zimmerwaldkonferansen, lyktes med å utnytte krigssituasjonen til å gripe makten gjennom Oktoberrevolusjonen i 1917. I en kronikk i *Arbeiderbladet* 29. desember 1939 skrev Meyer at «når krig går til ende, byr forholdene ofte arbeiderklassen veldige fremstøt-muligheter. Den kan bare nytte dem når den bevarer sitt sjølstende».²⁸⁷ Med denne holdningen til grunn er det forståelig at Meyer mente at arbeiderbevegelsen, under alle omstendigheter, måtte unngå å bli dratt med i krigen.

Håkon Meyer mente riktignok at minst én ting skilte den nye verdenskrigen fra den gamle: stormakten Sovjetunionen.²⁸⁸ Sovjet var ikke styrt av kapitalistiske motiver, men agerte i utenrikspolitikken kun ut fra viljen til å trygge sin eksistens som selvstendig stat, selv når det gikk på bekostning av andre staters nasjonale selvstendighet. Denne nasjonale «egoismen» gikk på bekostning av den internasjonale samlingen av arbeiderbevegelsen og skulle på ingen måte støttes av den norske arbeiderbevegelsen, mente Meyer.

²⁸⁶ Det 20de Århundre, desemberutgaven 1939: «Arbeiderrørsla, krigen og Internasjonalen»

²⁸⁷ *Arbeiderbladet* 29.12.1939: «Om krig og fred.»

²⁸⁸ Det 20de Århundre, desemberutgaven 1939: «Arbeiderrørsla, krigen og Internasjonalen»

På den annen side slo Meyer fast at om Sovjetunionens metoder var aldri så nazistiske var det også en «mektig anti-kapitalistisk kraft».²⁸⁹ Uten å ta side med Sovjetunionen på noen måte, måtte arbeiderbevegelsen ta innover seg hvilke *muligheter* situasjonen førte med seg: «Sovjet-Samveldets framrykking kan endre hele det politiske og økonomiske maktforhold i Norden, og arbeiderklassen må nytte den innflytelse som en antikapitalistisk makt har fått, til sosialistiske fremstøt».²⁹⁰

I kronikkserien «Sovjet-Samveldet og sosialismen», fra februar 1940, forsøkte Meyer å forklare utviklingen i Sovjetunionen.²⁹¹ I likhet med Scheflo mente Meyer at byråkratiet hadde tilranet seg makten i det sovjetiske samfunn på bekostning av «arbeiderdemokratiet». Diktaturet i Sovjet var despotisk, hevdet Meyer, noe som skyldtes Stalins personlige karakter, men også kulturelle «orientale» trekk ved Russland.²⁹² Det kan virke som om Meyer ønsket å kontrastere Stalins personlige despoti mot «proletariatets diktatur», det nødvendige revolusjonsdiktatur som angivelig både var folkelig og midlertidig. Den stalinistiske økonomien var verken sosialistisk i metode eller struktur, hevdet Meyer. Han fremhevet heller at systemet hadde karakter av sentralisert statskapitalisme, som på samme tid hindret privatkapitalismens fremvekst og utelukket «arbeidsfolket» fra innflytelse. På tross av systemets klart udemokratiske trekk, fremhevet han hvordan «de mest fordomsfrie i bevegelsen» likevel mente det kunne utvikle seg videre til en demokratisk arbeidersosialisme.²⁹³ Det er tydelig at Meyer anså seg selv som tilhørende denne gruppen.

I den siste av tre kronikker om Sovjetunionen utdypet Håkon Meyer sitt syn på det sovjetiske systemet. Han hevdet at Sovjetunionen var et «stats-diktatorisk, kollektiv-kapitalistisk samfunn», hvor et «solidarisk kollektiv» (representert av byråkratiet) hadde befestet sin kontroll over statskapitalen ved å undertrykke folket gjennom det sosiale og økonomiske diktatur.²⁹⁴ På tross av disse skavanker kunne systemet utgjøre en *progressiv* kraft på veien mot sosialismen. Meyer fremhevet hvordan systemet hadde satt i gang store byggende prosjekter og fjernet arbeidsløsheten som var kronisk i den «gamle kapitalismen»:

«Folket følte at det tok del i en prosess som endret samfunnets grunnlag; og om det sjøl fikk betale dyrt, så følte det samtidig at en historisk oppgave ble løst. Og den ble løst fordi privatkapitalismen var avskaffet, men også fordi en fast sentralmakt satte alle krefter inn for oppgaven. Millioner ble i disse åra overbevist om diktaturets

²⁸⁹ Det 20de Århundre, desemberutgaven 1939: «Arbeiderrørsla, krigen og Internasjonalen»

²⁹⁰ Ibid.

²⁹¹ Arbeiderbladet 15.02, 16.02 og 19.02.1940: «Sovjet-Samveldet og sosialismen.» (*Kronikkserie i tre deler*)

²⁹² Arbeiderbladet 16.02.1940: «Sovjet-Samveldet og sosialismen. – II. Fra krigskommunisme til planøkonomi.»

²⁹³ Ibid.

²⁹⁴ Arbeiderbladet 19.02.1940: «Sovjet-Samveldet og sosialismen. – III. Fra planøkonomi til kollektiv kapitalisme.»

nødvendighet, tross alle dets skyggesider. Mens den demokratiske kapitalismens samfunn var maktesløs, løste diktaturene oppgavene».²⁹⁵

Det er verdt å merke seg at Meyer skriver at «diktaturene» løste tidens oppgaver. Han slo nemlig fast at dette nye statsdiktatoriske kollektivkapitalistiske samfunn ikke var unikt for Sovjetunionen: «Ad motsatt vei synes det nazistiske Tyskland å nærme seg en liknende form».²⁹⁶ Den logiske konklusjonen av dette var at både Sovjetunionen og det nazistiske Tyskland kunne representere et midlertidig fremskritt ved fjerne den gamle kapitalismen.²⁹⁷ Arbeiderbevegelsen skulle i slike tilfeller holde fast ved sin nøytralitet og uavhengighet, for å kunne utnytte fremtidige muligheter til revolusjonære fremstøt. Under to måneder etter at Meyer skrev dette, den 9. april, angrep den tyske militærmakten Norge. Da okkupasjonen ble konsolidert arbeidet Meyer aktivt for å bevare fagbevegelsens intakt og uavhengig. Han var en sentral initiativtaker bak Fagopposisjonen av 1940 og ble viklet inn i et stadig tettere samarbeid med okkupasjonsmyndighetene i Norge.²⁹⁸

Pragmatiske forklaringer

Willy Brandt var en annen aktiv stemme i den reformistiske arbeiderbevegelsen. Han var en av arbeiderpartipressens mest aktive utenrikspolitiske skribenter. At han i 1939-1940 skrev omfattende informasjonsbrosjyrer på vegne av Arbeiderpartiet, viste hvilke posisjon han hadde opparbeidet seg.²⁹⁹ I januar 1940 hevdet Willy Brandt i *Det 20de Århundre* at Sovjetunionen var blitt en reaksjonær faktor i den internasjonale politikken.³⁰⁰ På bakgrunn av dette slo han fast at arbeiderbevegelsen måtte ta stilling ikke bare til Sovjets utenrikspolitikk, men også til Sovjet som stat. Mange av forklaringene på Sovjetunionens utvikling hadde ifølge Brandt vært for lettvinte:

«Noen gjør seg for lettvint ferdig med svaret. De sier at [Russland] fører imperialistisk politikk, og derfor må det være kapitalisme i Sovjet. For imperialismen er jo en ytringsform av kapitalistisk samfunnsøkonomi. Andre nøyer seg med å slå fast at Russland viser at ethvert diktatur fører til krig. Noen trur de har funnet Columbi egg når de karakteriserer tilhøva i Russland som «statskapitalisme»».³⁰¹

Willy Brandt mente «dogmatiske spissfindigheter» ikke ga tilfredsstillende svar på den sovjetiske utviklingen. Han argumenterte for at betraktningene ikke måtte presses inn i «stive skjemaer», men

²⁹⁵ Arbeiderbladet 19.02.1940: «Sovjet-Samveldet og sosialismen. – III. Fra planøkonomi til kollektiv kapitalisme.»

²⁹⁶ Ibid.

²⁹⁷ Ibid.

²⁹⁸ Sørensen 2012

²⁹⁹ Willy Brandt skrev i 1939 brosjyrene «Splittelse eller samling – Komintern og de kommunistiske partiene» og «Sovjets utenrikspolitikk» Begge ble utgitt anonymt på Det norske arbeiderpartis forlag.

³⁰⁰ Det 20de Århundre, januarutgaven 1940: «Vår stilling til Russland.»

³⁰¹ Ibid.

forstås saklig og nøkternt. Selv mente Brandt en vesentlig del av forklaringen bak Sovjetunionens negative utvikling var landets økonomiske og kulturelle tilbakeslag:

«Når det trengs konstabler til å ordne med fordeling av de utilstrekkelige levnetsmiddelbeholdninger, har det vanskelig for å kunne utvikle seg noe effektivt demokrati. Arbeidsproduktiviteten ligger stadig langt etter de vesteuropéiske land og Amerika[...] Lav arbeidsproduktivitet betinger også en relativ lav levestandard. Sosialisme er imidlertid bare mulig på et høyt utviklet økonomisk nivå».³⁰²

Brandt hevdet Sovjetunionen var «et typisk *overgangssamfunn*, der utviklinga svinger fram og tilbake».³⁰³ Brandt utdypet ikke hva overgangen besto i, men åpnet for en viss klassesdynamikk i sovjetsamfunnet, med et «arbeiderbyråkrati» som den dominerende gruppe. Brandts utlegning bar preg av teoretisk usikkerhet:

«Det fins stadig ikke kapitalister i Sovjet, men det er heller ikke sosialisme. Statens planøkonomi under byråkratiets ledelse lever videre, på samme måten som det politiske diktaturet. Men revolusjonens bærende idéer er døde. Det russiske overgangssamfunnet har havnet i en utenrikspolitikk som har de samme former som imperialismens framstøt. Men det er ikke de samme kapitalistiske drivkreftene og trangen til kapitaleksport som ligger bak. En bør helst ikke bruke en felles betegnelse for ulike tilhøve».³⁰⁴

Willy Brandt ville ikke begi seg ut på en definering av det sovjetiske samfunnet, men slo fast at det var sammenheng mellom den nye sosiale strukturen og den russiske stornasjonalismen representert i angrepet på Finland. I en artikkel i *Arbeider-Ungdommen* i desember 1939 gikk han langt i å peke på Stalins personlige ansvar for utviklingen i Sovjetunionen:

«Stalin føler seg sannsynligvis stadig som sosialist. Men sosialismens seiersmarsj skal arte seg som en utviding av den russiske statens grenser. Han nærer dyp forakt for vesteuropeisk demokrati, arbeiderrørslé og kultur. Han vil helst ha fred for den storrussiske staten og liker at de andre slåss. I mellomtia kan han styrke sin egen stilling og forberede et avgjørende slag til den dagen kommer da de andre er gått til helvete».³⁰⁵

På tross av Sovjetunionens svært negative utvikling advarte Brandt mot at et «korstog mot bolsjevismen» ville føre til innføringen av et kapitalistisk diktatur, fremfor å «frigjøre sosialistiske krefter som i dag er lagt i lenker».³⁰⁶ Han fremhevet heller at «kampen for folkestyret og de små

³⁰² Det 20de Århundre, januarutgaven 1940: «Vår stilling til Russland.»

³⁰³ Ibid.

³⁰⁴ Ibid.

³⁰⁵ Arbeider-Ungdommen, juleutgaven 1939: «DE FIRE STORE»

³⁰⁶ Det 20de Århundre, januarutgaven 1940: «Vår stilling til Russland.»

nasjoners sjølstende» derfor var «den eneste og beste håndsrekning» som kunne gis arbeiderne og bøndene i Russland.³⁰⁷ Brandt fremla aldri noen utførlig teori om Sovjetunionens utvikling, noe han heller ikke ønsket å gjøre. Han la mer vekt på utenrikspolitisk analyse av situasjonen enn ideologisk kartlegging, men hans utlegninger bar også preg av en sterk idealisme og fremtidshåp. I boka *Stormaktenes Krigsmål og det nye Europa* fra april 1940, tegnet han et håpefullt bilde av at en europeisk føderasjon kunne vokse ut krigens ruiner.³⁰⁸ Her var han på linje med blant andre Finn Moe i *Arbeiderbladet*, som var en varm tilhenger av en føderasjon basert på sosialistiske fredsprinsipper.

Mange hadde i likhet med Willy Brandt en relativt pragmatisk innstilling til forklaringene på Sovjetunionens utvikling. Ofte ble elementer fra ulike teorier trukket inn for å belyse og forklare forskjellige aspekter. En annen som sto for en slik pragmatisk innstilling var *Arbeiderbladets* redaktør Martin Tranmæl. I månedene etter ikkeangrepspakten mellom Tyskland og Sovjetunionen var han gjennomgående mest opptatt av det moralske aspektet ved Sovjetunionens nye utenrikspolitikk. Tranmæls forklaringer av *hvorfor* Sovjetunionen hadde utviklet seg som det hadde varierte. Den 11. september, få uker etter inngåelsen av ikkeangrepspakten, hevdet Tranmæl at Stalin hadde slått inn på en storrussisk og imperialistisk utenrikspolitikk.³⁰⁹

Tranmæls sprikende forklaringer

Martin Tranmæl hevdet, i likhet med Olav Schefflo, at denne nye linjen gikk på bekostning av Lenins internasjonalsisme. Moskvaprosessene hadde i denne sammenhengen gitt et «gløtt bak kulissene» i sovjetsamfunnet, mente Tranmæl, ved å blottlegge de sterke indre motsetninger som oppsto ettersom en ny og kontroversiell politikk var i emning.³¹⁰ Vektleggingen av Stalins personlige ansvar for den nasjonalistiske linjen i Sovjetunionen var på linje med Schefflo, men Tranmæl ser ut til å datere bruddet med Lenins internasjonalsisme langt senere. I motsetning til Schefflo, som hevdet ikkeangrepspakten med det nazistiske Tyskland fullbyrdet en årelang tendens, fremhevet Tranmæl at den representerte et radikalt brudd. I likhet med mange andre trakk Tranmæl frem utenriksministerskiftet i Sovjetunionen våren 1939, hvor Maksim Litvinov var blitt erstattet av Vjatsjeslav Molotov, som symbolet for det utenrikspolitiske bruddet.

Ut over dette fremstår Tranmæl splittet i sitt syn på Sovjetunionen. På den ene siden påpekte han ideologiske fellestrekk mellom Sovjetunionen og de fascistiske statene: «Det er heller ikke så få berøringspunkter mellom de forskjellige totalitære systemene og derfor denne gjensidige beundringen

³⁰⁷ Det 20de Århundre, januarutgaven 1940: «Vår stilling til Russland.»

³⁰⁸ Brandt 1940

³⁰⁹ Arbeiderbladet 11.09.1939: Leder

³¹⁰ Ibid.

og dessuten frykten for det vesteuropéiske demokrati».³¹¹ På den andre siden fremhevet han unnskyldende momenter for Sovjets nye politikk. Han ga eksempelvis de vestlige stormaktenes ettergivelsespolitikk overfor Tyskland et delansvar for at Sovjetunionen så seg tjent med å inngå ikkeangrepspakten.³¹² På lederplass 25. oktober hevdet han at utviklingen i Sovjetunionen måtte forstås på sine egne premisser:

«[Det er] så mange ting som forklarer den egenartede utviklinga i den store arbeiderrepublikken, en utvikling som ikke andre kan kopiere uten å forvrøvle hele stillinga for seg sjøl. Indrepolitisk har den jo gått veldig fram. Det oppbyggingsarbeidet som er utført, har vist store resultater. Det som har vakt dyp beklagelse og forstemthet er at Sovjet har slått inn på en utenrikspolitisk kurs som ligger i linje med de øvrige stormakters[...] Ikke på noe område har likevel sosialismen lidd noe sammenbrudd. Det er utvekster i Sovjet-Samveldet, men de er reminisenser av den gamle storrussiske politikken. Utevekster som [bare kan] utryddes ved en sterkere sosialistisk og internasjonal innstilling. Det er svakheter i mange land».³¹³

Martin Tranmæl var ikke entydig. På den ene side ønsket han å kontekstualisere Sovjets utvikling og forklare negative tendenser som særegne kulturelle «utvekster» og «reminenser», og på den andre fremhevet han likhetene til den fascistiske samfunnsordningen, sosialismens fiende nummer én. Begge disse forklaringene kan tolkes som forsøk på å forsvare sosialisme som en selvstendig posisjon uavhengig av Sovjetunionen. Tranmæls forsøk på å forklare den sovjetiske utenrikspolitikken som «utvekster» grunnet en særegen politisk og kulturell kontekst, gikk i retning av å unnskyldte Sovjetunionen. Her ligger det håp om at Sovjet kunne luke vekk de negative tendensene og igjen trekke tilbake til sitt sosialistiske utgangspunkt. Sammenligningen med fascismen pekte i en annen retning. Dette kan tolkes som et forsøk på å definere Sovjetunionen vekk fra den sosialistiske tradisjon. Denne tendensen var ikke bare en kritikk av aspekter ved sovjetisk utenrikspolitikk, men av Sovjetunionen som stat og bevegelse. Ved å fremheve parallellene mellom kommunismen og fascismen malte Tranmæl opp kontrasten til den «egentlige» sosialismen, som i sitt vesen var demokratisk.

En ny tendens

Situasjonen som oppsto i kjølvannet av ikkeangrepspakten ga grobunn for mer eller mindre systematiske sammenligninger mellom Sovjetunionen og de fascistiske samfunnssystemene. Mange forsøkte å forklare Sovjetunionens nye politikk med allerede etablerte teorier. Men et nytt aspekt var

³¹¹ Arbeiderbladet 11.09.1939: Leder

³¹² Ibid.

³¹³ Arbeiderbladet 25.10.1939: Leder

vanskelig å tilpasse de gamle teoriene: Tilnærmingen mellom de antatte ideologiske motpolene nazisme og kommunisme. Dette var en tendens som flere teoretikere tillot vekt, men med ulike forklaringer. Schefflo syntes å åpne for at Tyskland holdt på å kopiere den diktatoriske statskapitalismen utviklet gjennom mange år i Sovjetunionen. Meyer tenkte i de samme baner, men karakteriserte det nye samfunnsformen som «stats-diktatorisk kollektiv-kapitalistisk». Begge antydde grunnleggende diktatoriske og økonomiske fellestrekk mellom Tyskland og Sovjet. Andre skulle gå lenger i å trekke paralleller. Tranmæl skrev om berøringspunkter mellom de «totalitære» systemer. Bruken av begreper som «totalitær» for å beskrive Sovjetunionen, var meget uvanlig før inngåelsen av den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten i august 1939. Utover høsten 1939 og vinteren 1939-40 var Tranmæl en av flere som tok i bruk dette og liknende begreper, i et forsøk på å fremheve likhetene, fremfor forskjellene mellom diktatorsystemene på politikkenes ytterfløyer.

Kapittel 8: Sovjet som totalitær?

Et nytt syn på Sovjetunionen får innpass i arbeiderbevegelsen

Boka *Menneske søker fotfeste* av Ragnar Vold utkom høsten 1939.³¹⁴ I boka tok den liberale presse mannen Vold et oppgjør med autoritære strømninger i tiden, som han mente hadde lagt grunnlaget for ikkeangrepspakten mellom Tyskland og Sovjetunionen og den fortvilte situasjonen Europa nå befant seg i. Boka fremla det ideologiske fellesskapet mellom fascismen og kommunismen. Vold mente disse ideologiene møttes i den «moralske nihilismen», hvor sannheten var relativ og målet helliget midlene. Spesielt ønsket forfatteren å vise hvordan dype ideologiske tendenser i kommunismen muliggjorde Sovjetunionens pakt med den antatte ideologiske fienden:

«Den dialektisk-bevegelige sannheten, forakten for «den borgerlige fordom friheten», den hensynsløse, materialistiske maktdyrkelsen og nyttemoralen *kostet Lenins gamle garde livet og gjorde Sovjets pakt med Tyskland mentalt mulig. Den moralske nihilismen og maktmentaliteten virker etterhvert oppløsende på alle andre idealer enn den rene, nakne maktideen*».³¹⁵

Ragnar Vold feide til side påstander om at Stalin med pakten var et brudd med den «egentlige» arven etter Lenin: «Lenins moral er også Stalins moral. *Og Trotskis*. Lenins gamle garde, som skapte og praktiserte denne moralske nihilismen, er nå falt som offer for den».³¹⁶ Vold mente at Stalins pakt med Hitler fullbyrdet en dyptgripende tendens i kommunismen. Inngåelsen av pakten sammenlignet han med sosialisten Benito Mussolinis etablering av den italienske fascismen, som også hadde sjokkert den internasjonale arbeiderbevegelsen. Arbeiderbevegelsens overraskelse over disse hendelsene, mente Vold, skyldes at man ikke innså de dypere moralsk-nihilistiske tendensene i marxistisk kommunisme: «*Det er Mussolinis marxistiske fortid som er forklaringen på hans fascistiske nåtid*».³¹⁷

«[Et] småborgerlig kampskrift for en nesten religiøst betont liberalisme», lød det i *Arbeiderbladets* bokanmeldelse av *Menneske søker fotfeste*.³¹⁸ Håkon Meyer hadde tatt på seg oppgaven med å anmelde boka. Dommen ble hard: «[Så] enkelt og billig er det ikke å bli ferdig hverken med marxismen eller materialismen, med de store massebevegelsene eller med forklaringene på de dypere

³¹⁴ Vold 1939

³¹⁵ Ibid., side 131.

³¹⁶ Ibid., side 128.

³¹⁷ Ibid., side 64.

³¹⁸ Arbeiderbladet 15.12.1939: «Maktproblemet i et nøtteskall»

årsakene til den voldsmentaliteten som preger Europa i dag».³¹⁹ Materialisten Meyer hadde lite til overs for Volds vektlegging av idéer og moral.

Ny idestrømning

Andre deler av arbeiderbevegelsen var mer mottakelige for perspektivet. Ragnar Volds bok utgjorde et norsk eksempel på en internasjonal idéstrømning, som hadde vært på fremmarsj gjennom 1930-tallet. Denne strømmingen, som jeg har valgt å kalle «totalitarismeperspektivet», fremhevet likhetene, fremfor forskjellene, mellom kommunismen og fasismen. Begrepet «totalitær» hadde vokst frem i liberale kretser i Italia. Totalitarisme var nettopp antitesen til liberalisme og det liberale demokratiets vektlegging av individets frihet og ukrenkelighet. Som dette kapitlet viser fikk idéstrømmingen gjennomslag i sentrale deler av arbeiderbevegelsen, i den spesielle situasjonen som oppsto etter at Stalin inngikk pakten med Hitler.

Slik jeg ser det var en ny forståelse av fascismen, som Ole Øisang var blant de fremste talsmenn for, en viktig side av utbredelsen av totalitarismeperspektivet. På landsmøtet i begynnelsen av november 1939 hevdet Øisang at bevegelsen hadde hatt et misvisende syn på fascismen. Det var feilaktig å anse fascismen som et redskap for den kapitalistiske borgerklassen, mente han. Fascismen utfordret nemlig sterkt de privatkapitalistiske interesser og tok avstand fra det borgerlige (liberale) demokrati. Fascismen ble av mange ikke i like høy grad ansett som et borgerlig fenomen, men som et nasjonalistisk diktatur med sosialistiske trekk. På bakgrunn av dette ble partiprogrammet endret, for å understreke den grunnleggende forskjellen mellom de borgerlig-liberale partiene og fascismen.

Etter inngåelsen av ikkeangrepspakten ble det i borgerlig presse hevdet at den var blitt muliggjort av «socialistiske realiteter» i fascismen og nazismen.³²⁰ Ulike organer av arbeiderpartipressen møtte slike påstander på svært forskjellig vis. Tranmæl inntok en kampstilling. I *Arbeiderbladet* gikk han skarpt ut mot påstandene i den borgerlige pressen.³²¹ Antageligvis som et svar på dette hevdet Tranmæl at Sovjetunionens skavanker tvert i mot var imperialistiske «reminenser» fra tsarens tid, og at staten ikke kunne settes i bås med Tyskland, Italia og Spania.³²²

Ole Øisang mente også at påstandene var feilaktige, men i motsetning til Martin Tranmæl imøtegikk han den borgerlige siden: «[Noe] sant er det i denne påstand av Høyre, det er en viss likhet mellom den russiske kommunisme på den ene siden og fascismen og fremfor alt nasjonalsosialismen på den

³¹⁹ Arbeiderbladet 15.12.1939: «Maktproblemet i et nøtteskall»

³²⁰ Se kapittel tre, side 32.

³²¹ Se kapittel tre, side 31-32.

³²² Se kapittel syv, side 76.

andre».³²³ Øisang mente «diktatorisk statskapitalisme» var fellestrekket mellom systemene. Mange ga i denne tiden uttrykk for at bevegelsen måtte få en ny og dypere forståelse av fascismen. Finn Moe var blant disse. I *Det 20de Århundre* i november 1939 skrev han følgende:

«Både nazisme og kommunisme vil slå på at de er antikapitalistiske rørsler, og de vil angripe demokratiet og prise diktaturet. Samstundes vil de søke å nytte ut lengselen etter fred hos folkene. Og etter som denne lengselen vokser, krigstrettheten øker og de økonomiske vanskene skaper lidelser og savn, kan denne agitasjonen fenge. For å møte denne påkjenninga er det nødvendig at vi søker å forstå nazismen bedre enn vi har gjort hittil innen arbeiderrørsla. Det er enkelte som har hatt det travelt med å bevise at lederen var gal. Og dermed var alt sagt. Det er et naivt syn på ei sosial rørsle av det omfang som nazismen. Andre har sett på nazismen som den ytterste form for kapitalisme. Men det er nok å studere den litt for å se at det er den ikke. Nazismen er sprunget ut av kapitalismens økonomiske og sosiale krise og mange av de ting den har gjennomført, ligger i sosialistisk lei. Det vi ikke kan godta hverken i nazismen eller bolsjevismen er diktaturet og den imperialistiske maktpolitikken».³²⁴

Slike oppfatninger av fascismen var relativt nye i arbeiderbevegelsen. Mye tyder på at de nye tankene var påvirket av strømninger i utlandet. Et eksempel på en slik mulig påvirkning er boka *Die Revolution des Nihilismus (Nihilismens revolusjon)*, som ble utgitt noen måneder før inngåelsen av ikkeangrepspakten i august 1939.³²⁵ Boka var skrevet av Hermann Rauschning, en prøyssisk godsherre og nazist som hadde blitt valgt til senatspresident i Danzig i 1933. Som senatspresident hadde Rauschning nektet å adlyde Hitlers ordre om å arrestere katolske geistlige og å gjøre jøder eiendomsløse, hvorpå han måtte reise i eksil. I boka tok han et oppgjør med den nazistiske ideologien, som han mente brøt grunnleggende med konservativ tankegang. Rauschning hevdet nazismen fremfor å sikre tradisjonell moral og konservative verdier, beveget seg mot en «total nihilisme». Han fremhevet også, slik han lenge hadde gjort, at nazismen var i ferd med å bygge ideologisk bro til Sovjetunionen, gjennom en utvikling mot «nasjonalbolsjevisme», en retning også kommunismen beveget seg mot. Boka skapte sensasjon i samtiden, og fikk stor oppmerksomhet i den norske arbeiderbevegelsen.³²⁶ Det er tydelig at den var en inspirasjonskilde for mange. Spesielt Johan Scharffenberg var inspirert av boka. Han oppfordret «alle alvorlig politisk interesserte mennesker om å studere dette merkelige tankevekkende verk».³²⁷

Få uker etter inngåelsen av ikkeangrepspakten slo Scharffenberg fast i *Arbeiderbladet* at Sovjetunionens tidligere samarbeid med Vestmaktene i Folkeforbundet hadde utgjort en ideologisk

³²³ Arbeider-Avisa 25.10.1939: Lederen «Nazismen og bolsjevismen.»

³²⁴ Det 20de Århundre, novemberutgaven 1939: «Den norske arbeiderrørsla og krigen.»

³²⁵ Rauschning 1939

³²⁶ Boka ble anmeldt i arbeiderpartipressen og hyppig referert til.

³²⁷ Arbeiderbladet 17.11.1939: «Den nazistiske revolusjon.»

mesallianse³²⁸, med langt større indre motsetninger enn det samarbeidet som nå var blitt etablert med det nazistiske Tyskland.³²⁹ Scharffenberg hadde gjennom store deler av 1930-tallet skrevet utførlig og engasjert i arbeiderpartipressen om farene fascismen representerte. I september 1939 håpet han at den nye situasjonen ville «åpne øynene hos mange norske arbeidere», så de kunne se at samme negative tendenser fantes i Sovjetunionen:

«Til adskillig forargelse har jeg stadig framholdt det åndelige slektskapet mellom diktaturstatene: undertrykkelse av menneskerettighetene, opphevelse av individets rett og frihet overfor den allmektige staten, brutal maktdyrkelse, spioneri, mord. Stalin har latt drepe mange flere mennesker enn Hitler».³³⁰

Demokrati mot diktatur

Johan Scharffenberg slo fast at den ideologiske kampen nå sto «mellom *diktatur* (uansett fargen) og *demokrati*», og at en «vesentlig vinning ved Russlands holdning er at den har gjort den ideologiske fronten mer rettlinjet».³³¹ «Diktaturstatene» var et av flere vanlig benyttede begreper for å beskrive Tyskland og Sovjetunionen. Oppfatninger om en avgjørende kamp mellom demokrati og diktatur var ikke ny i Arbeiderpartiet i 1939. Denne forestillingen hadde eksempelvis stått sterkt under Den spanske borgerkrigen. De fleste arbeiderpartifolk hadde i denne tiden regnet Sovjetunionen til den demokratiske siden, på tross av at udemokratiske trekk ved det sovjetiske samfunnet var blitt kritisert.

Mange innlegg i arbeiderpartipressen var i tiden etter inngåelsen av ikkeangrepspakten preget av oppfatningen om at frontene hadde skiftet. Den sentrale endringen fra tidligere var at Sovjetunionen nå ble regnet blant «diktaturstatene». Dette stillingsskiftet medførte en at både diktaturet og demokratiet til en viss grad fikk nytt innhold. Av denne grunnen ble det viktig på den ene siden å tydeliggjøre både hva demokratiet og diktaturet egentlig betød. Dette kan bidra til forklare behovet for å tydeliggjøre Arbeiderpartiets binding til det etablerte demokratiet og å hevde at den sovjetiske samfunnsutviklingen var et utslag av diktaturets innebygde logikk. Oppfatningen om at den ideologiske kampen sto mellom demokrati og diktatur ble ytterligere forsterket av det sovjetiske angrepet på Finland i slutten av november.

³²⁸ *En allianse med sterke indre motsetninger. Begrepet ble ofte brukt for å beskrive et upassende ekteskap mellom personer fra ulike samfunnsklasser.*

³²⁹ Arbeiderbladet 12.09.1939: «Nazi-Sovjetpakten – episode eller epoke? – II»

³³⁰ Ibid.

³³¹ Arbeiderbladet 22.09.1939: «Vurderingen av Nazi-Sovjetpakten – Svar til Finn Moe»

Den 16. desember 1939 holdt Martin Tranmæl en tale i Oslo Arbeidersamfunn med tittelen «Diktatur og demokrati sett i europeisk belysning».³³² Talen var et oppgjør med idéen om proletariats diktatur. Tranmæl gjennomgikk erfaringene fra Sovjetunionen:

«Mye kan forklare det diktaturet Sovjet-Samveldet fikk i 1917-18. Landet manglet demokratiske tradisjoner, det hadde vært under [tsarens] vanstyre, mange kunne ikke lese eller skrive[.] I sjølve gjennombruddstia og en tid etterpå kunne likevel arbeiderne øve innflytelse gjennom sovjettene[.] Men sovjettene er trådt i bakgrunnen. *Partiet* trådte inn i steden – d. v. s. makta ble etter hvert samlet hos partiets *ledelse* og deretter i en *partileders* hånd. Dette er diktaturets utvikling i Sovjet. Det het at diktaturet skulle være en overgangsform, men der en får et slikt styresett vil de som utøver diktaturet klamre seg til det. De som arbeider for en omlegging, et bredere arbeiderstyre, vil bli brennemerket som statsfiender og behandlet deretter[...] Moskvaprosessene forteller oss hvordan alle de menn som omga Lenin er blitt likvidert – endog en edel personlighet og offervillig revolusjonær som Bucharin. Men slik er diktaturet. Om Stalin hadde måttet vike plassen for Trotski hadde resultatet blitt det samme».³³³

Utviklingen i Sovjetunionen var altså det uunngåelige resultatet av diktaturet. Tranmæl slo videre fast at man sto overfor et nytt europeisk problem i «nazikommunismen», som han fryktet ville bli et «uhyggelig innslag i tiden».³³⁴ Implisitt lå påstanden om at på tross av de ulike målsetningene hadde den diktatoriske styreformens ført fascismen og kommunismen nærmere hverandre, inn i en nazikommunistisk allianse. På motsatt side sto de demokratiske funderede statene, med Vestmaktene i spissen.

Et vanlig argument mot inndelingen av verden i diktaturer og demokratier, hadde i tiden før ikkeangrepspakten vært at flere av de angivelig demokratiske statene i Vesten var kapitalistiske (og dermed i praksis udemokratiske), og styrte over udemokratiske imperier. Tranmæl innrømmet at man ikke skulle overse de udemokratiske aspektene i de «kapitalistiske og imperialistiske land», men understreket at arbeiderklassen måtte samles om visse prinsipper for å «kunne ta opp kampen» og demokratiet var «forutsetningen for at vi kan føre kampen fram».³³⁵ Han gjennomgikk deretter den positive utviklingen i Norge og Norden etter at arbeiderbevegelsen hadde lagt seg på en linje som forsvarte det bestående systemet gjennom en aktiv krisepolitikk. Tranmæl slo fast at det var visse «farer i farvannet» når man fulgte en slik reformistisk linje, men spurte seg hva som var alternativet. Alt tyder på at Martin Tranmæl tenkte i retning Sovjetunionen når han forestilte seg det: «Diktaturet

³³² Martin Tranmæls tale i Oslo Arbeidersamfunn 16. desember, referert i Arbeiderbladet 18.12.1939

³³³ Ibid.

³³⁴ Ibid.

³³⁵ Ibid.

har bare ført til underkuing, overgrep, savn og lidelser».³³⁶ Den norske arbeiderbevegelsen hadde derfor bare et valg:

«*Demokratiet* er den styreform som tar omsyn til *menneskene*, og vi skal aldri glemme at målet med vårt arbeid er å gjøre det bedre for menneskene. Samfunnsskampen gjelder menneskene, ikke dogmer. Vi skal ikke ødelegge det materialet vi trenger for å bygge opp det nye. Når vi bygger vårt arbeid, innad i bevegelsen og utad i samfunnet, på et bredt demokratisk grunnlag, er vi på trygg vei. Da bærer vi de idealer fram som skal føre til frihet og fred for alle folk».³³⁷

Situasjonen som oppsto høsten 1939 og vinteren 1939-40, førte med seg en lang rekke erklæringer om at demokrati var den eneste gangbare vei for arbeiderbevegelsen. Det nye partiprogrammet, som landsmøtet vedtok, var en del av dette. Partiprogrammet ville med all sannsynlighet blitt endret uavhengig av den utenrikspolitiske situasjonen, men eksempelvis punktet om sympati med Sovjetunionen ble fjernet som en direkte følge av inngåelsen av ikkeangrepspakten. Videre er det sannsynlig at diskusjonen og avstemningen rundt programendringene ble så ensidig støttende som et resultat av at den tysk-sovjetiske pakten. Sovjetunionens utvikling beviste for mange at det ikke fantes noe reelt alternativ til demokratiet slik det var utformet i Vesten, det vil si det liberale demokrati. Videre fjernet pakten troen i brede lag av arbeiderbevegelsen på at den revolusjonære sovjetiske veien førte til sosialisme. Dermed kunne Sovjetunionen ikke regnes som sosialistisk. Når staten heller ikke kunne karakteriseres som kapitalistisk, syntes den å falle ut av de begrepsmessige rammene. Det samme gjaldt fascismen hvor utviklingen bar lite preg av kapitalisme, men stadig mer statlig kontroll og kollektivisering. Da grunnlaget for de etablerte forestillingene om Sovjetunionen falt bort var det naturlig at det ble eksperimentert med nye teorier.

Ideologiske berøringspunkter

Over flere måneder i 1939-40 utforsket *Arbeiderbladets* redaktør Martin Tranmæl nye forklaringer på Sovjetunionen. Sammenligninger av systemene på politikkens ytterkanter var gjennomgående. Den 6. september understreket han eksempelvis at på tross av at premissene og målene for systemene var forskjellige, var det mange «berøringspunkter mellom den Stalin`ske kommunisme og den Hitler`ske nazisme» når det gjaldt «innstilling og metoder».³³⁸ I lys av at kommunistene hadde akseptert ikkeangrepspakten på tross av at den stred med etablerte erklæringer om forpliktelsene til fred, slo Tranmæl fast at: «Førerprinsippet med all den dyrkelse av den enkelte og forfølgelse av annerledes tenkende, som er så karakteristisk for slike systemer, er nå gjennomført i Sovjet-Samveldet og i

³³⁶ Martin Tranmæls tale i Oslo Arbeidersamfunn 16. desember, referert i Arbeiderbladet 18.12.1939

³³⁷ Ibid.

³³⁸ Arbeiderbladet 06.09.1939: Leder

Kominterns seksjoner».³³⁹ Dette fokuset på likhetene mellom den diktatoriske lederdyrkelsen i begge land ble gjentatt flere ganger, blant annet den 29. desember:

«Alt har Stalin gjort. Arbeiderbevegelsen er helt forsvunnet bak Stalins rygg. Det er bare Stalin en ser. Og hvis han ikke får denne hyllest og hvis noen ikke kneler for hans billed, blir de stilt under observasjon. For også Stalin er det høyeste på jorden. Det er ikke bare gjennom pakten at Russland og Tyskland har funnet hverandre. Også gjennom sin dyrkelse av føreren er Russland blitt nazifisert».³⁴⁰

Noen dager etter Sovjetunionens angrep på Finland slo *Arbeiderbladet* fast at diktaturets propagandaapparat hadde muliggjort angrepet. Igjen ble parallellene trukket til nazismen:

«Slik vil det alltid gå når propagandaen ikke har noe korrektiv og dens påstander ikke kan anholdes gjennom det frie ord i eget land. Diktaturets virkemidler er ensretting og knebling, og det vil si det samme som permanent krigstilstand. Systemet karakteriserte seg sjøl ved de bål som ble tent i Tyskland da all «farlig» litteratur ble brent. Krigen mot friheten og toleransen var da begynt. Og den har fortsatt siden som forberedelser til den store katastrofen».³⁴¹

Den 6. januar, etter at krigen i Finland hadde rast i over en måned, slo Martin Tranmæl fast på lederplass at finnene hadde god grunn til å frykte at Sovjetunionen ville utføre store tvangsforflytninger på erobret land. Det ble vist til den tyske fremgangsmåten i blant annet Tsjekkoslovakia og Polen, men også fastslått at Sovjetunionen hadde fulgt samme politikk i de områdene av Polen de hadde fått kontrollen over. Slik tvangsmessig folkeforflytning, som vi i dag ville kalt etnisk rensing, var altså nok et fellestrekk mellom Sovjet og Tyskland:

«Den fascistiske og nazi-kommunistiske måten å løse nasjonalitetsspørsmålet på, er typisk for den mentalitet som nå er herskende innen disse retningene. Statsmakt og diktatur, systemer og dogmer er alt. Menneskene er bare brikker som kan flyttes slik det passer de makthavende. Det er således lystelige perspektiver om diktaturet får lov til å bre seg».³⁴²

En måned senere, den 2. februar, slo *Arbeiderbladet* fast at noe «korstog» mot Sovjetunionen ikke kunne støttes, men at kun det russiske folk selv hadde rett til å gjøre opp med «det Stalin'ske diktatur og tyranni».³⁴³ Avisen innrømmet riktignok at et slikt opprør ville bli vanskelig «i en totalitær stat,

³³⁹ Arbeiderbladet 06.09.1939: Leder

³⁴⁰ Arbeiderbladet 29.12.1939: «FØREREN»

³⁴¹ Arbeiderbladet 06.12.1939: «PROPAGANDA»

³⁴² Arbeiderbladet 06.01.1940: Leder

³⁴³ Arbeiderbladet 02.02.1940: «Hold linjene klare.»

hvor det ikke finnes noe ytringsfrihet, hvor alt er ensrettet og hvor statspolitiet har større makt enn i noe middelaldersk samfunn».³⁴⁴

Nazikommunistisk bastard

Den 22. desember 1939 hevdet Tranmæl at «bastarden» nazikommunisme var et resultat av sammensmeltning mellom stalinismen og hitlerismen.³⁴⁵ I Sovjet fungerte denne ideologien, ifølge Tranmæl, som ideologisk tilpasning til den faktiske politikken landet førte, mens Tysklands orientering mot Sovjetunionen var rent retorisk: «antikapitalistiske fraser, som dog ikke har noe med selve utbytningssystemet å gjøre».³⁴⁶ Fremfor å mene at kommunismen i sitt vesen var totalitær, syntes Tranmæl å ha ment at Sovjet radikalt hadde lagt om kursen og adoptert fascistiske metoder.

Samtidig peker enkelte av Tranmæls uttalelser og ledere mot en dypere kritikk av Sovjetunionens fundament. I talen han holdt 16. desember, konkluderte Tranmæl med at utfallet i Sovjetunionen ville blitt det samme om Trotskij hadde tatt over makten etter Lenins død, på grunn av systemets karakter. Dette kan tolkes som en dypere kritikk av det kommunistiske systemet slik det fra starten tok form i Sovjetunionen: Diktaturet ble gradvis forsterket og nærmet seg etterhvert det nazistiske Tyskland. Antageligvis var dette sårt å innrømme for Martin Tranmæl, som brukte stor plass på å forsvare sitt og partiets tidligere forsvar av Sovjetunionen.

På tross av at Martin Tranmæl, og redaksjonen i *Arbeiderbladet*, brukte begrepet «totalitær» og gjentatte ganger sammenlignet aspekter ved samfunnssystemene i Sovjetunionen og Tyskland, blir det feil å hevde at han hadde tilegnet seg totalitarismeperspektivet fullt ut. Tranmæl virket lite villig til å kritisere kommunismen som ideologi. 11. desember slo han på lederplass fast at Sovjetunionen i sin utenrikspolitikk hadde «gitt opp kommunismen og gått over til den rene nasjonalisme, over til stalinismen».³⁴⁷ I lederen uttrykte han at «nazistalinisme» ville være en mer presis betegnelse på systemet i Sovjetunionen. Dette var i samsvar med det som syntes å være gjennomgående holdningen hos Tranmæl: Stalins «fascisme» var totalitær, ikke Lenins kommunisme. Stalin hadde nemlig kopiert «de fascistiske metodene» og det «diktatoriske systemet» av Tyskland.

På den ene siden snakket Martin Tranmæl om Stalins nazikommunistiske bastard, men på den andre siden antydte at det kanskje var *noe* i kommunismens natur som muliggjorde det som skjedde. Denne dobbelthet i synet på Sovjetunionen kan forklares ved at situasjonen tvang ham til å forsvare Arbeiderpartiet fra to motstridende hold. Fra den ene siden måtte han overfor egne velgere og

³⁴⁴ Arbeiderbladet 02.02.1940: «Hold linjene klare.»

³⁴⁵ Arbeiderbladet 22.12.1939: Leder

³⁴⁶ Ibid.

³⁴⁷ Arbeiderbladet 11.12.1939: Leder

medlemmer tydelig distansere Sovjetunionen fra den demokratiske frihetsarven i arbeiderbevegelsen, som Arbeiderpartiet angivelig alltid hadde holdt fast ved. Her kan begreper som «totalitær» og «nazikommunistisk» vært hendige nye skjellsord som understreket distansen til Sovjetunionen og kommunistene. Det er også tydelig at Tranmæl så et behov for å forsvare Arbeiderpartiets årelange støtte til Sovjetunionen i møte med borgerlig kritikk. Dette ser vi når han understreker at Sovjets nye kurs var «reminenser» av gamle «reaksjonære» tendenser. Implisitt i denne påstanden lå oppfatningen om at grunnlaget for Sovjet fremdeles var sosialistisk, og at utvekstene var midlertidige tilbakefall som kunne lukes vekk.

Uhyggelige likhetstrekk

Ole Øisang gikk lengre og var mer konsekvent i sine sammenligninger av Sovjetunionen og det nazistiske Tyskland. Han var en ideologisk frontfigur i Arbeiderpartiet og på landsmøtet i november 1939 hadde han ledet programkomitéen. Øisang var fremfor noen det nye partiprogrammets far. Under landsmøtet ble han valgt til partisekretær og fratrådte som redaktør i *Arbeider-Avisen* i januar 1940, etter 14 år i stillingen. Hans ledere i 1939 og spesielt etter inngåelsen av ikkeangrepspakten, viser en partitopp med nye og utfordrende tanker om Sovjetunionen. Han var tidlig ute med en svært kritisk holdning til Sovjetunionen. Allerede før ikkeangrepspakten gikk han langt i å trekke paralleller mellom statsideologiene i Tyskland og Sovjetunionen. Den 24. juli 1939, én måned før den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten ble inngått, listet Øisang opp «uhyggelige likhetstrekk»:

«Når det gjelder kommunismen er sannheten den at der er ganske store og uhyggelige likhetstegn mellom den og fascismen og nazismen, og særlig har nasjonalsosialismen lært meget av bolsjevismen. For begge gjelder det prinsippet om «fortroppspartiet» med jerndisiplin, voldsanvendelsen, fornektelsen av demokratiet, det autoritære prinsipp, diktaturet og ensrettingen, statens allmakt over menneskene konsentrert i partiets hender. Naturligvis kan en si at målet er vidt forskjellig, men her betyr midlene og metodene så uhyre meget at en ikke *kan* se bort fra uhyggelige likhetstegn».³⁴⁸

Når det kom til det ideologiske målet for bevegelsene mente han at det også var visse likheter her, ved at «begge bevegelser [påberoper] seg å være avgjort antikapitalistiske og ha hele folkets, hele nasjonens velferd for øye».³⁴⁹ Lederen den 24. juli var en kommentar til ryktene om tysk-russiske tilnærmelser, samtidig som forhandlinger mellom Vestmaktene og Sovjetunionen foregikk. Øisang la

³⁴⁸ Arbeider-Avisen 24.07.1939: Lederen «Nazismen og bolsjevismen.»

³⁴⁹ Ibid.

sin lit til at Vestmaktene og Sovjetunionen kunne komme sammen mot nazismen og fascismen, som representerte en «krigsfare» og «kulturfare».³⁵⁰

Den 25. oktober, to måneder etter inngåelsen av ikkeangrepspakten, spurte han seg om den utenrikspolitiske tilnærmingen kunne bety at systemene var i ferd med å nærme seg hverandre også ideologisk:

*«Begge systemer forkynner samfunnets, s t a t e n s, n a s j o n e n s rett og makt over mennesket. De bygger mer eller mindre på s t a t s k a p i t a l i s m e n, ingen vil kunne nekte at også Hitler har satt privatkapitalismen under en ganske hardhendt regulering og kontroll. De forneker begge d e m o k r a t i e t som prinsipp, det politiske folkestyre, de vedstår seg nødvendigheten av å bruke v o l d for å vinne og bevare samfunnsmakten – selv på tross av folkets vilje, - de bygger på prinsippet om b a r e e t t p o l i t i s k p a r t i i landet, som skal inneha den faktiske og reelle makt gjennom d i k t a t u r e t. De hevder begge nødvendigheten av p o l i t i s k e n s r e t t i n g av folket, og forneker den frie forskning, det frie ord, den politiske og åndelige toleranse. De er begge på sett og vis n a s j o n a l-sosialistiske eller n a s j o n a l-kommunistiske systemer, det ene tysk-prøysisk, det andre russisk, og hver for seg gitt det innhold og den form som øyensynlig svarer til de to folks forskjellige kulturtrinn og mentalitet».*³⁵¹

Totalitarismeperspektivet

I arbeiderpartipressen mente mange at Sovjetunionen hadde beveget seg mot fascismen, ved å slå inn på en tilsvarende imperialistisk og «statskapitalistisk» politikk som Hitler. Flere ga også uttrykk for at Tyskland hadde beveget seg mot kommunismen, i og med den sterke kollektivismen. Hvilken tendens var det så både fascismen og kommunismen, fra hver sin side, beveget seg mot? Det fantes ulike svar på dette. «Imperialistisk statskapitalisme» ble et vanlig svar, men dette ga neppe en fullt ut tilfredsstillende forklaring, siden de demokratiske Vestmaktene, spesielt Storbritannia, var imperialistiske og flere demokratiske land hadde beveget seg i retning av sterkere statlig styring av økonomien, såkalt statskapitalisme. Det som heller kjennetegnet systemene var omfanget av statskapitalismen og diktaturet. Kommunismen og fascismen hadde ambisjoner om «total» kontroll over samfunnet.

Totalitarismeperspektivet tegnet et tydeligere skille mellom de liberale demokratiene og fascist- og kommunistsystemene. Teorien ga trolig mening i den kaotiske situasjonen hvor verden syntes å ha blitt satt på hodet. Det var en teori som gjorde at sosialister kunne hevde at de nå inntok det samme

³⁵⁰ Arbeider-Avisen 24.07.1939: Lederen «Nazismen og bolsjevismen.»

³⁵¹ Arbeider-Avisen 25.10.1939: Lederen «Nazismen og bolsjevismen.»

standpunkt som arbeiderbevegelsen alltid hadde gjort: For frihet og folkestyre, mot tvang og undertrykkelse.

Det er verdt å skille totalitarismeperspektivet fra andre mer eller mindre systematiske sammenligninger av fascismen og kommunismen. Radikalerne Håkon Meyer og Olav Scheflos påstander om at både Hitler og Stalin var i ferd med å utvikle et felles statsdiktatorisk diktatorsystem, en slags sammensmeltning, var slik jeg ser det *ikke* uttrykk for totalitarismeperspektivet. Disse mente nemlig at Stalin for lengst hadde forlatt kommunismen og heller var en fascist å regne. Hitler og Stalins personlige roller og de økonomiske eierforhold til produksjonsmidlene ble derimot trukket frem som avgjørende for klassifisering av systemer. Totalitarismeperspektivet inneholdt derimot en grunnleggende kritikk av systemenes ideologiske utgangspunkt og diktatoriske metoder. I dette perspektivet var ikkeangrepspakten ikke resultat av en fysisk sammensmeltning av to systemer, men et uttrykk for at disse to regimene hadde kunnet finne hverandre fordi de *i utgangspunktet* delte flere grunnleggende prinsipper og idéer. Tanken om at fascismen og kommunismen delte et slikt fundament var fremmed for eksempelvis Håkon Meyer. Dette ses blant annet i hans kritiske omtale av Ragnar Volds bok. Meyer motsatte seg på det sterkeste en oppdeling av verden i demokratiet og diktaturer. Selv tegnet han opp konjunktorene av et antikapitalistisk hybridsystem, men kritiserte Volds tendens til å trekke paralleller på det ideologiske og moralske plan.

Tidligere var begrepet «totalitær» i liten grad brukt i arbeiderpartipressen, og i hovedsak for å beskrive de fascistiske systemene. Etter inngåelsen av ikkeangrepspakten ble det brukt for å beskrive felleskapet mellom Sovjetunionen og Tyskland. Denne begrepsbruken var riktignok ikke systematisk i den sentrale arbeiderpartipressen, men enkelte skribenter utmerker seg med hyppig bruk av begrepet. En av de mest aktive var redaktør Martin Tranmæl.³⁵² Tranmæl og *Arbeiderbladets* bruk av «totalitær» for å beskrive Sovjetunionen, tok seg spesielt opp etter det sovjetiske angrepet på Finland. «Diktaturstatene», «de totalitære systemene» og «nazikommunismen» utgjorde de vanligste betegnelse for å understreke likhetene mellom samfunnssystemene i Sovjetunionen og Tyskland. Samlet representerte begrepsbruken en gjennomgående tendens i den reformistiske arbeiderbevegelsen i perioden, hvor likhetene mellom systemene på politikens ytterfløyer ble fremhevet.

³⁵² Martin Tranmæl brukte blant annet begrepet i ledere i Arbeiderbladet 11.09.1939, 22.12.1939, 12.02.1940, 05.03.1940 og 06.03.1940.

Kapittel 9: Avslutning

Arbeiderpartiets endelige farvel med Sovjetunionen

«Så mange folk – ja også vi / har trodd på sigd og stjerne [...] Nu er det bitterlig forbi».³⁵³

Arnulf Øverland, desember 1939.

I februar 1940 oppsummerte Konrad Nordahl det siste halve året med å fastslå at illusjonene om Sovjet hadde forsvunnet som en såpeboble og at «gudebildet» var blitt slått i stykker.³⁵⁴ Sovjetunionens fremferd høsten 1939 og vinteren 1939-40 rystet Arbeiderpartiet i grunnvollene og utfordret forestillingene om denne staten. I innledningen satte jeg opp følgende problemstilling: Hvilke holdninger til Sovjetunionen kom til uttrykk i og rundt Arbeiderpartiet høsten 1939 og vinteren 1939-40? Videre satte jeg opp to underproblemstillinger: Hvordan ble Sovjets utvikling forklart? Kom ideologiske nyorienteringer til syne i Arbeiderpartiet? Her følger en gjennomgang av hva oppgaven har vist.

Gjennomgang av oppgaven

I bakgrunnskapittelet viste jeg hvordan Sovjetunionen gjennom store deler av mellomkrigstiden utgjorde et fast ideologisk referansepunkt for mange arbeiderpartifolk. «Arbeiderstaten» symboliserte det revolusjonære alternativet til sosialdemokratenes reformistiske linje. Arbeiderpartiet fulgte entusiastisk med på utviklingen i Sovjetunionen. Fremskrittshistoriene fra Sovjet ble trukket frem som beviser for at sosialismen ikke var noen fjern utopi, men håndfaste realiteter. Nyhetene om Moskvaprosessene svekket i 1936-38 troen på Sovjetunionen, men mye håp var fremdeles knyttet til staten som fremsto som et sosialistisk foregangsland og et troverdig bolverk mot fascisme og nye storkriger.

I kapittel tre, «Sjokket», gjennomgikk jeg reaksjonene på den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten i slutten av august 1939 og den sovjetiske innmarsjen i Øst-Polen. Sovjetunionens fremferd i denne tiden ble stemplet som et svik mot den internasjonale arbeiderbevegelse, verdensfreden og sosialismens sak. Innleggene fra denne perioden bærer preg av rystelse og forbitrelse. Ikkeangrepspakten ga et gjennombrudd for en ny aggressiv retorikk mot Sovjetunionen.

³⁵³ Arnulf Øverland sitert etter Dahl 2001: Side 256.

³⁵⁴ Meddelelsesbladet, februarutgaven 1940

«Nazikommunisme» var et av flere skjellsord som ble brukt for å beskrive det tidligere lysende forbildet i øst. Oppfatninger om at det var på tide å bryte båndene til Sovjetunionen kom til uttrykk, og peker frem mot partiets landsmøte i begynnelsen av november 1939.

I kapittel fire, «Landsmøtet», gjennomgikk jeg diskusjonen rundt endringen av Arbeiderpartiets prinsippprogram. Landsmøtet var preget av den ansente internasjonale situasjonen. Verdenskrigen hadde brutt ut og Sovjetunionen var i ferd med å øke presset mot Finland, for å få innfridd en rekke territoriale krav. Trusselen om krig lå i luften. Øverst på Arbeiderpartiets landsmøteagenda sto endring av partiets prinsippprogram. Lederen av programkomitéen, Ole Øisang, begrunnet behovet for programendring med en generell ubalanse mellom partiets ideologi og praksis. Samtidig understreket han at det var viktig å markere tydelig stilling i «en stri på liv og død mellom de autoritære diktatorsystemer og det demokratiske folkestyre».³⁵⁵ Det var derfor viktig å fjerne tvetydigheter i partiets forhold til det etablerte demokratiske systemet i Norge. Flere punkter i Arbeiderpartiets prinsippprogram ble endret. Punktene som skapte mest diskusjon var formuleringen om marxismens plass og innstillingen til «proletariatets diktatur». Det er tydelig at både tilhengere og motstandere satte formuleringene i forbindelse med den generelle innstillingen til Sovjetunionen. Ved siden av dette ble punktet om partiets syn på fascismen endret og punktet om solidaritet med Sovjetunionen fjernet. Fjerningen av det siste hadde direkte sammenheng med Sovjets utenrikspolitiske handlinger høsten 1939. De foreslåtte endringene av prinsippprogrammet fikk overveldende støtte i den endelige avstemningen. Under hele diskusjonen på landsmøtet lå et grunnleggende spørsmål om *for* eller *mot* Sovjetunionen.

I kapittel fem, «Vinterkrigen», gjennomgikk jeg reaksjonene på Vinterkrigen i Finland, som brøt ut noen uker etter landsmøtet. Få, om noen, utenlandske konflikter har skapt så sterke følelsesreaksjoner i Norge som Sovjetunionens krig mot Finland mellom november 1939 og mars 1940. Trygve Bratteli beskrev hvordan «mange smukke illusjoner» falt med de russiske granatene.³⁵⁶ I den første tiden etter angrepet ble mantraet i den sentrale arbeiderpartipressen at nasjonal selvstendighet var vilkåret for sosial frigjøring. Holdningene til Vinterkrigen viser hvor fast forankret nasjonalismen var blitt i Arbeiderpartiet. Krigen i Finland medførte et endelig brudd med den sovjetorienterte internasjonalsismen som hadde stått sterkt i partiet i mellomkrigstiden. I arbeiderbevegelsens presse ble denne krigen en kamp om historie og symboler. Vinteren 1939-40 rykket verdenskrigen tettere inn på Norge og Vinterkrigen kom til å samle opinionen i Norge om den utenrikspolitiske innstillingen. Den tverrpolitiske konsensus provoserte en radikal opposisjon i Arbeiderpartiet som så en stor fare i å gjøre felles sak med den borgerlige siden. Enkelte steder, som i AUF, førte det til bitter strid, men opposisjonen var stort sett perifer.

³⁵⁵ Arbeiderpartiets protokoll for landsmøtet 1939, side 41.

³⁵⁶ Kapittel fem, side 43.

I kapittel seks, «Vårrengjøringen», viste jeg hvordan Sovjetunionens militærstrategiske ambisjoner ble implisitt og eksplisitt utropt til den mest sannsynlige trusselen mot Norges sikkerhet. Finske kommunister hyllet den sovjetiske «frigjøringen» og det ble etablert en finsk-sovjetisk marionettregjering i de okkuperte grenseområdene. Frykten for at norske kommunister kunne komme til å spille samme rolle i Norge var utbredt. Anklager om misbruk av demokratiet ble kastet mot NKP. Innstramninger av ytringsfriheten for å forhindre «landsforræderisk» agitasjon ble debattert på Stortinget, men ingen nye lover ble vedtatt. I fagbevegelsen og andre arbeiderpartitilknyttede organisasjoner ble medlemmer ekskludert etter utildekt støtte til Sovjet. I begynnelsen av april 1940 kalte Tranmæl til «vårrengjøring» i arbeiderbevegelsen. Han fastslo at kommunister skulle utelukkes fra årets 1. mai-arrangementer.

I kapittel sju, «Hva hadde skjedd i Sovjet?», gjennomgikk jeg ulike forklaringer som ble fremlagt for å forklare Sovjetunionens utvikling mellom august 1939 og april 1940. Mange innlegg i arbeiderpartipressen i denne perioden bar preg av teoretisk usikkerhet. Forklaringene spriket i flere retninger. Motsetninger som hadde utkrystallisert seg under Moskvaprosessene kom igjen til uttrykk. Marxisten Trond Hegna hevdet at militærvesenet hadde slått seg opp i det sovjetiske samfunnet som en ny sosial gruppe, og lyktes med å gjennomføre et militærkupp. Dette førte ham inn i en opphetet polemikk med en annen radikal stemme i Arbeiderpartiet, Olav Scheflo, som så inngåelsen av ikkeangrepspakten og den videre utviklingen som en kulminering av Stalins personlige diktatur. Denne holdningen delte Scheflo med Håkon Meyer. Både Meyer og Scheflo åpnet for at både Tyskland og Sovjetunionen var i ferd med å utvikle et felles diktatorisk statskapitalistisk system. Meyer adskilte seg riktignok fra Scheflo ved å fremheve at Tyskland, som Sovjetunionen, utgjorde en mektig antikapitalistisk makt og en potensielt *progressiv* faktor på veien mot realiseringen av sosialismen. Denne holdningen skulle føre Meyer inn i samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten da krigen kom til Norge. Hegna, Scheflo og Meyers innlegg er eksempler på radikale og illiberale tolkninger på Sovjetunionens utvikling i tiden etter inngåelsen av ikkeangrepspakten.

I kapittel åtte, «Sovjet som totalitær?», viste jeg at også moderate aktører i og rundt Arbeiderpartiet trakk paralleller mellom fascismen og kommunismen. En ny liberal strømning slo gjennom. Scharffenberg uttalelse om «det åndelige slektskapet» mellom fascismen og kommunismen gikk til kjernen av denne strømmingen.³⁵⁷ Den hyppige bruken av begrepet «nazikommunisme» i perioden er fremhevet historikere før, men denne oppgaven har vist at bruken oppsto tidligere enn hva som er blitt hevdet av fremtredende historikere.³⁵⁸ Hvordan dette begrepet hang sammen med andre begreper som «totalitær» og «diktaturstater», og var en del av en bredere tendens, er heller ikke belyst tidligere. I denne oppgaven har jeg vist at begrepsbruken hadde sammenheng med det jeg har karakterisert som

³⁵⁷ Arbeiderbladet 12.09.1939: «Nazi-Sovjetpakten – episode eller epoke? – II»

³⁵⁸ Se kapittel tre, side 28.

«totalitarismeperspektivet». Dette perspektivet var tuftet på to grunnleggende oppfatninger. For det første at likhetene mellom fascisme og kommunisme var større enn forskjellene, og for det andre at disse ideologiene og regimenes fellestrekk utgjorde det liberale demokratiets rake motsetning (antitese).

Et nytt perspektiv

Jeg har hevdet at totalitarismeperspektivet fikk gjennomslag i sentrale deler av Arbeiderpartiet i perioden mellom inngåelsen av den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten av august 1939 og det tyske angrepet på Norge i april 1940. Et aspekt ved fremveksten av dette perspektivet i arbeiderbevegelsen var at en ny forståelse av fascismen. Flere sentrale aktører hevdet i denne tiden at fascismen var antikapitalistisk og beveget seg mot diktatorisk kollektivism med sosialistiske trekk, og derfor ikke burde anses som borgerlig i tradisjonell forstand. Dette ble også nedfelt i partiets nye prinsippprogram. Denne nye tolkningen av fascismen hang sammen med forestillingen om dens grunnleggende fellestrekk med kommunismen. Totalitarismeperspektivet ble grepet an på forskjellig måte av ulike aktører i Arbeiderpartiets ordskifte. Ole Øisang, Martin Tranmæl og Johan Scharffenbergs innlegg i ordsiftet var tre fremtredende eksempler på utbredelsen av totalitarismeperspektivet i månedene etter inngåelsen av den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten.

Johan Scharffenberg var blant dem som tydeligst ga uttrykk for totalitarismeperspektivet. For ham gikk det en fundamental skillelinje mellom de demokratiske Vestmaktene og «diktaturstatene». Scharffenberg var en frittstående intellektuell som antagelig lenge hadde båret på slik tanker. Hos andre er det tydelig at tankene var av nyere dato. Mitt materiale peker i retning av at sentrale partifolk, spesielt Tranmæl, først tilegnet seg dette nye perspektivet i den spesielle perioden som oppsto høsten 1939. Perspektivet bidro til å distansere Arbeiderpartiet fra Sovjetunionen og til en viss grad fratok det partiet moralsk ansvar for å ha støttet Sovjetunionen tidligere. Partiet kunne i møte med borgerlig kritikk hevde at Sovjetunionen hadde beveget seg i en totalitær-diktatorisk retning (mot høyre). Dette sto i skarp kontrast til det fast forankrede demokratiske standpunktet ekte sosialister angivelig alltid hadde representert. På borgerlig side kan den speilvendte tendensen ses. Distanseringen fra det nazistiske Tyskland, som mange borgerlige hadde stilt seg positive til noen år tidligere, ble fulgt av påstander om at landet hadde beveget seg i statskollektivistisk og diktatorisk retning (mot venstre). I oktober 1939 satte eksempelvis *Aftenposten* likhetstrekk mellom Tyskland og Sovjetunionen ved å omtale dem som «de totalitære og mere eller mindre kollektivistiske (socialistiske) stater».³⁵⁹

³⁵⁹ Aftenposten 10.10.1939: Lederen «Skjebnesvanger utvikling.»

Rotfestede forestillinger eller retoriske våpen?

Det er derfor på sin plass å spørre seg om begrepsbruken knyttet til totalitarismeperspektivet var uttrykk for rotfestede forestillinger eller retoriske våpen. Hvis det utelukkende var retorikk kan hensikten ha vært å gripe muligheten situasjonen ga til å svekke kommunistenes innflytelse i arbeiderbevegelsen. Historiker Terje Halvorsen ser ut til å mene dette. Han hevder eksempelvis at uttrykket nazikommunisme var en del av et «propagandavokabular» som ble rettet mot NKP vinteren 1939-40.³⁶⁰ Var begrepsbruken fremfor alt et retorisk angrep på kommunistene i Norge?

Enkelte ting, som at Ole Øisang var blant dem som tydeligst tilegnet seg perspektivet, kan peke i denne retningen. Øisangs virkested gjennom 14 år, Trondheim, hadde lenge vært et av de stedene i landet med det sterkeste kommunistparti og kraftigst polarisering i arbeiderbevegelsen. Derfor er det ikke urimelig å tenke at Ole Øisang grep slike systematiske sammenligninger av fascismen og kommunismen som slagkraftige våpen i den politiske kampen mot kommunistene. Imidlertid bærer Ole Øisangs innlegg lite preg av polemikk eller hets. Selv om Øisang åpenbart var opptatt av å minske kommunistenes innflytelse, var tyder hans innlegg på et sterkt og langvarig engasjement for å endre Arbeiderpartiets ideologiske innstilling til Sovjetunionen som stat og til det liberale demokratiet som prinsipp. På landsmøtet understreket Øisang for øvrig at det for *utenforstående* vel så mye som for egne medlemmer, var viktig å markere et tydelig og ettertrykkelig standpunkt *for* det etablerte demokratiske systemet. Ønsket om å svekke kommunistenes innflytelse syntes å ha kommet i annen rekke. I tillegg er det verdt å merke seg at NKP i denne perioden var en relativt ubetydelig størrelse i norsk politikk, mest å regne som en «politisk sekt».³⁶¹ Riktignok hadde NKP lokale høyborger enkelte steder i landet, men deres innflytelse i norsk politikk truet i liten grad Arbeiderpartiet.

Generelt er det i studier av politisk-agitatorisk materiale vanskelig med sikkerhet å slå fast hva som var ekte overbevisning og hva som var ren retorikk. Slik er det også i synet på perioden etter ikkeangrepspakten, og spesielt i tilfellet Martin Tranmæl. Det er på den ene siden tydelig at Tranmæl ivrig tok til seg totalitarismeperspektivet i et forsøk på å distansere Arbeiderpartiet fra Sovjetunionen. Imidlertid tok han gjentatte forbehold. Hans ledere i perioden gir derfor et inkonsekvent og tvetydig bilde. I enkelte lederartikler legger han seg tett opp mot totalitarismeperspektivet, i andre går han bastant imot sammenligninger mellom fascismen og kommunismen. Gjennomgående uttrykker Tranmæl en voldsom skuffelse og forbitrelse over Sovjetunionens handlinger. At Tranmæl fremstår teoretisk tvetydig kan skyldes at hans bånd til Sovjetunionen hovedsakelig var av moralsk og identitetsmessig karakter.

³⁶⁰ Halvorsen 1996: Side 19.

³⁶¹ Ibid., side 14.

Det er sannsynlig at Tranmæl og andre toppledere i Arbeiderpartiet, i den spesielle situasjonen som oppsto etter inngåelsen av ikkeangrepspakten, så en gylden mulighet til å svekke kommunistenes innflytelse i den norske arbeiderbevegelsen. Likevel er det tvilsomt at det var tomme ord som ble kastet mot kommunistene. Materialet jeg har gjennomgått peker i retning av at frykten for Sovjetunionen, spesielt under Vinterkrigen, var utbredt og dyptfølt. Mange sentrale partiledere besøkte Finland under krigen og kom rystede tilbake. Det var også bekymringen for at norske kommunister kunne komme til å spille den samme rollen som kommunistene i Finland. At mange i denne tiden grep muligheten til å svekke kommunistenes innflytelse i bevegelsen, betyr ikke at dette kun var et retorisk spill.

Hos noen, som Håkon Meyer, vokste det fram en forestilling om at både Sovjetunionen og Tyskland representerte et felles antikapitalistisk system, som kunne utgjøre et progressivt steg på arbeiderbevegelsens marsj mot sosialismen. Denne overbevisningen førte ham under okkupasjonen inn i Quislings rekke. Lite tyder på at andre aktørers oppfatninger om systemenes og ideologienes fellesskap var mindre dyptfølte.

Jeg mener det er feil å tolke disse tendensene som utelukkende retoriske manøvrer. I perioden falt mange etablerte oppfatninger og teorier om Sovjetunionen bort. Når rotfestede forestillinger faller bort er det naturlig at man forsøker å erstatte dem. I denne forvirrende perioden for arbeiderbevegelsen ga totalitarismeperspektivet ny mening. At de antatte ideologiske motstanderne i Tyskland og Sovjetunionen kom sammen i en allianse fikk mening ved å fokusere på deres fellesskap i det totalitære. Ikkeangrepspakten fjernet troen på Sovjetunionen som et bolverk mot fascisme og stormaktskrig, men også som en «sosialistisk mønsterstat».³⁶² Perioden representerte slik sett Arbeiderpartiets endelige farvel med Sovjet.

Totalitarismeperspektivets inntog og den generelle antisovjetiske stemningsbølgen i Arbeiderpartiet var ikke forbeholdt den norske arbeiderbevegelsen. Historikeren Abbott Gleason har vist at ikkeangrepspakten ga et gjennombrudd for totalitarismeperspektivet i store deler av den europeiske venstresiden.³⁶³ Den kjente ungarsk-britiske forfatteren Arthur Koestler har i boka *The God that Failed* beskrevet hvordan mange radikales tro på Sovjetunionen kollapset med den tysk-sovjetiske pakten i 1939.³⁶⁴ Eksempelene er mange på radikale som i denne tiden gjennomgikk et opprivende brudd med Sovjetunionen, og som etter krigen skulle bli innbitte motstandere av kommunismen. I Norge er dikteren Arnulf Øverland et fremtredende eksempel. Gjennomslaget for totalitarismeperspektivet i Arbeiderpartiet var altså i høy grad en del av en bred internasjonal tendens.

³⁶² Meddelelsesbladet, februarutgaven 1940

³⁶³ Se kapittel én, side åtte.

³⁶⁴ Koestler og Crossman 1949

Det endelige farvel

Jeg har trukket frem Ole Øisang, Martin Tranmæl og Johan Scharffenberg som tre fremtredende eksempler på utbredelsen av totalitarismeperspektivet. I hvilke grad kan disse sies å representere Arbeiderpartiets holdninger i bred forstand? I tilfellene Tranmæl og Øisang er det snakk om helt sentrale aktører i Arbeiderpartiet. Martin Tranmæl var en av partiets klart mektigste politikere, gjennom sin ubestridte plass i sentralstyret og sin agitatoriske virksomhet på partiets åpne møter og fra redaktørstolen i partiets sentrale presseorgan *Arbeiderbladet*. Ole Øisang var redaktør i Trondheims arbeiderpartiorgan *Arbeider-Avisen*, ved siden av å være en av partiets ledende ideologer gjennom 1930-tallet. Hans sentrale posisjon kom tydelig til uttrykk ved at han fikk tildelt oppgaven å lede utarbeidelsen av et nytt partiprogram. Øisang ble forøvrig valgt til partisekretær på landsmøtet i 1939. At to så sentrale partifolk ga uttrykk for en ideologisk nyorientering, og uten at andre fra den sentrale partiledelsen protesterte, er et sterkt vitnesbyrd om at holdningene var aksepterte, og antageligvis utbredte, på øverste nivå i partiet.

Johan Scharffenberg var en uavhengig intellektuell og ingen partipolitikker, men ofte assosiert med den reformistiske arbeiderbevegelsen. Hans aktive penn og spalteplassen han fikk i arbeiderpartipressen vitner om en mann med stor innflytelse. Som en av den sentrale partipressens mest aktive skribenter er det rimelig å fremheve hans holdninger som en del av Arbeiderpartiet. Det samme gjelder Willy Brandt. De venstreopposisjonelle stemmene Håkon Meyer, Olav Scheflo og Trond Hegna var ikke like representative for partiets holdninger på sentralt nivå, men viser hvor sammensatt, åpent og pragmatisk Arbeiderpartiet var. Disse aktørene hadde sentrale posisjoner i ordsiftet på tross av at de ikke lenger øvde noen særlig grad av organisatorisk innflytelse i partiet.

Det er rimelig å hevde at selv om det realpolitiske bruddet hadde skjedd mange år i forveien, representerte høsten 1939 og vinteren 1939-40, Arbeiderpartiets endelige farvel med «arbeiderstaten» som idé og prosjekt. Dette var det symbolske og definitive bruddet med den sovjetorienterte internasjonalsismen som hadde preget Arbeiderpartiet spesielt i 1920-årene. Som Hans Fredrik Dahl har vist skiftet Arbeiderpartiets syn på *nasjonen* i løpet av 1930-tallet.³⁶⁵ Tydeligst kom dette til uttrykk ved at partitoppene støttet opp under 17. mai-feiringen og brukte norske flagg på arbeidernes «kampdag» 1. mai. Omfavnelsen av *det nasjonale* var ytre symboler på den underliggende politiske tendensen på 1930-tallet. Partiet beveget seg 1930-tallet fra et revolusjonært standpunkt til i praksis å bli en forsvarer av det eksisterende politiske systemet i Norge. Stadig tydeligere politisk og retorisk distansering til det revolusjonære alternativet, symbolisert av Sovjetunionen, var en naturlig følge av dette.

³⁶⁵ Dahl 1969

På tross av denne distanseringen var mange følelsesmessige bånd til Sovjetunionen fremdeles sterke mot slutten av 1930-tallet. Spesielt bærer Tranmæls ledere etter inngåelsen av den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten preg av at identitetsbåndet til Sovjet fremdeles var sterkt. Bruddet var opprivende for ham. Sovjetunionen representerte håpet om en at et nytt sosialistisk samfunn var mulig. Trolig gjenspeilte den avtroppende LO-lederen Olav Hindahls ord i september 1939 en følelse som var utbredt i Arbeiderpartiet i perioden:

«Sovjet-Samveldet har hatt en stor plass i mange norske arbeideres hjerter. Selv om de russiske metoder ofte ble fordømt, så hersket det stor begeistring for det oppbyggingsarbeid som var satt i gang. En så hen til at Sovjet-Samveldet en gang skulle bli mønsterstaten som viste verden hvor godt et samfunn kan bygges under en kollektiv økonomi hvor all privat spekulasjon og utbytting er bannlyst. Dessuten var det barrieren mot verdensreaksjonen [...] Vi vet at det har vært et sterkt slag for mange. «Hva skal vi nå tro på», spørres det. Til det må det svares at selvoppgivelse er det farligste av alt».³⁶⁶

Politisert tema i etterkrigstiden

Den 9. april 1940 ble Norge angrepet. Angrepet kom ikke fra Sovjetunionen, slik mange hadde forestilt seg, men fra Tyskland. En femårig okkupasjon av Norge ble innledet. I juni 1941 angrep Hitler også Sovjetunionen og den tysk-sovjetiske ikkeangrepspakten forduftet. Sovjetunionen inngikk allianse med Vestmaktene. Grunnlaget for forestillingen om en nazikommunistisk bastard smuldret vekk med operasjon «Barbarossa», som ble det viktigste steget på veien mot Tysklands endelige nederlag i 1945. Sovjetunionens bidrag til den allierte krigføringen var uvurderlig, og i krigens umiddelbare ettertid var respekten derfor stor for Sovjetunionens veldige ofre i krigen.

Hos mange norske arbeidere var stemningen igjen positiv til Sovjet, noe som blant annet fikk utslag i Stortingsvalget i 1945, hvor NKP fikk elleve prosent av stemmene. Det samme året innledet NKP og Arbeiderpartiet forhandlinger om partisammenslåing.³⁶⁷ Min påstand om et «endelig farvel» med Sovjetunionen i 1939-40 kan i lys av dette modereres noe. Likevel tror jeg ikke denne korte perioden med politisk oppmykning mellom Arbeiderpartiet og NKP representerer noen tilbakevendelse av Arbeiderpartiets tidligere dype identitetsbånd til Sovjetunionen. Det er også verdt å stille seg kritisk til oppriktighetene av tilnærmingene fra Arbeiderpartiets toppledelses side. I likhet med liknende forhandlinger på 1930-tallet lyktes samlingsbestrebelsene heller ikke. Arbeiderpartiets forhold til kommunistene og «arbeiderstaten» kjøles snart ned igjen. I 1948 nærmet det seg igjen frysepunktet. I forbindelse med kommunistenes udemokratiske maktovertakelse i Tsjekkoslovakia holdt statsminister

³⁶⁶ Meddelelsesbladet, septemberutgaven 1939: Leder

³⁶⁷ Pryser 1988: Side 546-557.

Einar Gerhardsen den kjente Kråkerøytalen, som innevarslet den klart antisovjetiske linjen som skulle dominere Arbeiderpartiet i etterkrigstiden.

Under Den kalde krigen beholdt Arbeiderpartiets ledelse et negativt eller ytterst skeptisk syn på Sovjetunionen. Etter suksessen i 1945-valget ble NKP igjen et marginalt parti i norsk politikk. På 1970-tallet ble kommunistenes handlinger under ikkeangrepspakten et stridstema mellom ytterpunktene i den norske arbeiderbevegelsen. Haakon Lie utga i 1974 boka *Hvem kan vi stole på?* som gjennomgikk NKPs stilling under ikkeangrepspakten. Hensikten var åpenbar. Lie ønsket å så tvil om kommunistenes lojalitet til det norske selvstyret og vise hvordan kommunistene angivelig føyet seg etter selv de mest hårreisende ordrer fra Moskva. NKP svarte året etter med *Hvitboka om 1940*, som fremstilte Sovjetunionens inngåelse av pakten, samt krigføringen mot Polen og Finland, som helt avgjørende forberedelser til det framtidige tyske angrepet.

Med unntak av denne stillingskrigen mellom Haakon Lie og NKP har perioden mellom august 1939 og april 1940 fått liten historisk oppmerksomhet. Dette kan skyldes to ting. For det første tror jeg at angrepet på Norge 9. april 1940, og den påfølgende okkupasjonen, har tatt fokuset vekk fra den perioden av verdenskrigen hvor Norge forholdt seg nøytrale. For det andre tror jeg den antikommunistiske begrepsbruken kan ha virket fjern og propagandistisk i lys av Andre verdenskrigs videre utvikling. Idéene om en nazikommunistisk bastard eller en totalitær allianse fremsto neppe like troverdige i årene som fulgte. Antagelig var månedene før 9. april vanskelige å innpasse i det generelle bildet av Sovjet og kommunistenes krigsinnsats. I tillegg var totalitarisme en lite gangbar politisk teori blant norske historikere under det meste av Den kalde krigen. Jeg tror dette kan ha bidratt til at begrepsapparatet knyttet til totalitarismeperspektivet ble avfeid som tom retorikk. Min fremstilling skiller seg i dette henseende fra den generelle tendensen i norsk historieskrivning, ved at jeg har tolket retorikken som uttrykk for reelle overbevisninger.

Behov for videre forskning

Denne undersøkelsen åpner for mulige sammenhenger som kan ha vært oversett i bredere studier av Arbeiderpartiets historie. På flere felter er det behov for mer forskning. Det er dokumentert at den kritiske, og i mange tilfeller regelrett fiendtlige, holdningen til Sovjet som var vokst frem i tiden etter ikkeangrepspakten, påvirket mange arbeiderpartifolks syn på den tyske okkupasjonsmakten i Norge. Flere arbeiderpartiordførere støttet eksempelvis Tysklands kamp mot Sovjetunionen, «faren fra øst», etter 1941.³⁶⁸ Alt tyder på at Sovjetunionen fortsatte å spille en viktig rolle i verdensanskuelsen hos mange, enten på en positiv eller negativ måte. Et tema som bør studeres nærmere er Arbeiderpartiets syn på Sovjetunionen i Andre verdenskrigs umiddelbare ettertid. Spilte totalitarismeperspektivet igjen

³⁶⁸ Pryser 1988: Side 450.

en rolle i inngangen til Den kalde krigen? Påvirket slike tanker Arbeiderpartiets utenrikspolitiske veivalg i denne perioden?

Jeg har flere steder omtalt Sovjetunionen som et ideologisk referansepunkt for Arbeiderpartiet. I 1939-40 smuldret denne posisjonen opp. Hvilke betydning dette fikk for partiets egne ideologiske utvikling er et interessant tema for videre forskning. I innledningen antydte jeg at bruken av begrepet «totalitær» er interessant i lys av en mulig forklaring på Arbeiderpartiets ideologiske utvikling i mellomkrigstiden, nemlig at partiet gjennomgikk et «paradigmeskifte mot sosialliberalisme».³⁶⁹ Arbeiderpartiet hadde siden Første verdenskrig hatt et ambivalent forhold til det etablerte demokratiet, som var fundert på liberale prinsipper. Mot slutten av mellomkrigstiden hadde partiet sittet med regjeringsmakt i flere år. Arbeiderpartiet representerte en politikk som i praksis betød å forbedre systemet, framfor å velte det. Den revolusjonære systemkritikken var på vei ut. Dette kan ses *både* som en overgang til sosialliberalisme og tilbakevendelse til sosialdemokratiske posisjoner. Jeg mener det kan være fruktbart å se Arbeiderpartiets ideologiske utvikling i denne perioden som uttrykk for en kvalitativ ideologisk nyorientering. Dette innebærer at Arbeiderpartiet var inne i en prosess hvor «sosialisme» og «sosialdemokrati» forandret innhold. Med denne forandringen ble målet ikke lenger å reformere seg *vekk* fra det liberale demokratiet og *inn* i det sosialistiske klasseløse samfunn. Derimot var en sosial utvidelse av det liberale demokratiet det overordnede mål. Dette kan videre ha forandret oppfatningen av de grunnleggende skillelinjene i politikken. Skillet mellom kapitalisme og sosialisme vek plassen for skillet mellom diktatur og demokrati (forstått som det liberale demokrati). At totalitarismeperspektivet gjorde inntog i og rundt Arbeiderpartiet i 1939-40, kan tolkes som et viktig steg mot fullbyrdelsen av overgangen til sosialliberalisme. Idéhistorisk forskning på dette feltet kan kanskje åpne for nye innfallsvinkler i forståelsen av Arbeiderpartiets utvikling.

Konklusjon

Historiker Tore Pryser påstand om at Sovjets utenrikspolitikk i perioden førte til «det definitive omslaget» i Arbeiderpartiet og LOs holdning til Sovjetunionen, stemmer godt overens med hva min undersøkelse har vist. Min fremstilling utdyper derfor, mer enn den utfordrer, det etablerte synet på perioden. Likevel vil jeg hevde at gjennomgangen har kastet nytt lys over enkelte aspekter ved denne intense og skjellsettende perioden i Arbeiderpartiets historie. For det første har jeg vist hvordan bruken av begrepet nazikommunisme tok til flere måneder tidligere enn hva historikere har hevdet. For det andre har jeg vist at denne begrepsbruken hadde sammenheng med at en bredere ideologisk tendens. Totalitarismeperspektivet gjorde inntog i Arbeiderpartiet. Mitt fokus har vært rettet mot politiske holdninger og ideologiske forestillinger. Perioden bidro til å tydeliggjøre Arbeiderpartiets ideologiske

³⁶⁹ Tjelmeland 1982: Side 152.

standpunkt, og de siste rester av ideologisk og identitetsmessig binding til Sovjetunionen smuldret vekk eller ble luket ut. Min tolkning er at retorikken åpenbart var politiske våpen, men *samtidig* uttrykk for ideologiske forestillinger. Sovjetunionens utenrikspolitiske handlinger fjernet grunnlaget for en rekke grunnfestede forestillinger i Arbeiderpartiet. Da disse forestillingene falt sammen, etterlot de seg et tomrom. Totalitarismeperspektivet bidro til å fylle tomrommet og gi ny mening i den kaotiske situasjonen. Denne ideologiske nyorienteringen levde trolig videre i årene som fulgte. Kanskje bidro den til å påvirke Arbeiderpartiets ledelse i inngangen til Den kalde krigen. En viktig del av Arbeiderpartiets idéhistorie har stått uoppdaget i skyggen av Andre verdenskrigs dramatiske begivenhetshistorie. Dette har jeg forsøkt å gjøre opp for.

Kilder

Aviser og tidsskrifter

Aftenposten. Dagsavis. Redaktørenes (Johannes Nesse og Haakon Øverland delte stillingen) ledere gjennomgått for perioden mellom 10. og 31. oktober 1939.

Arbeider-Avisen. (Organ for Trondheim arbeiderparti). Dagsavis. Redaktør Ole Øisangs lederne gjennomgått fra 24. juli 1939 til 8. januar 1940.

Arbeiderbladet. Dagsavis. Systematisk gjennomgått for perioden juni 1939 til april 1940.

Arbeider-Ungdommen. To månedlige utgaver. Systematisk gjennomgått for perioden januar 1939 til april 1940.

Det 20de Århundre. Ti årlige utgaver. Samtlige utgaver fra 1939 og 1940 gjennomgått (Kun én utgave ble utgitt i 1940).

Meddelelsesbladet for LO. Tolv årlige utgaver. Systematisk gjennomgått for perioden august 1939 til mars 1940.

Trykte kilder

Brandt, Willy 1939: *Sovjets utenrikspolitikk* (Oslo: Det norske Arbeiderpartis forlag)³⁷⁰

Brandt, Willy 1939: *Splittelse eller samling* (Oslo: Det norske Arbeiderpartis forlag)³⁷¹

Brandt, Willy 1940: *Stormakteneskrigsmaal og det nye Europa* (Oslo: Tiden)³⁷²

Det norske arbeiderparti 1940: *Protokoll over landsmøtet 1939* (Oslo: Arbeidernes aktietrykkeri)

Friis, Jacob 1937: *Trotskyismen – en giftplante: et motskrift* (Oslo: Internasjonalt arbeiderforlag)

Hegna, Trond 1937: *Sovjet, Stalin og generalene* (Oslo: Fram)

³⁷⁰ Utgitt uten oppgitt forfatter. Ifølge Store norske leksikon var Willy Brandt opphavsmann. Store norske leksikon, nettutgaven: http://snl.no/nbl_biografi/Willy%2C_Brandt/utdypning [besøkt 11.10.2012]

³⁷¹ Ibid.

³⁷² Boka ble trykket, men aldri distribuert grunnet tyskernes angrep på Norge 9. april. De fleste eksemplarer ble destruert under krigen. Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek har ett eksemplar tilgjengelig.

Meyer, Håkon 1937: *Bak Moskvaprosessene - Artikler og dokumenter* (Oslo: I kommisjon hos Tanum)

Rauschnig, Hermann 1939: *The Revolution of Nihilism – Warning to the West* (New York: Alliance Book Corporation)

Vold, Ragnar 1939: *Mennesket søker fotfeste* (Oslo: Aschehoug)

Internettkilder

Arbeiderpartiets prinsipielle program av 1933 og 1939. Tilgjengelig på Norsk samfunnsvitenskapelig datatjeneste: www.nsd.uib.no [Besøkt 29.04.2013]

Det store norske leksikon/ Norges biografiske leksikon, nettutgaven: www.sln.no.

Litteratur

Bøker og artikler

Berntsen, Harald 2003: *I malstrømmen - Johan Nygaardsvold 1879-1952* (Oslo: Aschehoug)

Bjørnson, Øyvind 1990: *Arbeiderbevegelsens historie i Norge, bind to - På klassekampens grunn (1900-1920)* (Oslo: Tiden)

Brandal, Nik., Bratberg, Øivind og Thorsen, Dag Einar 2011: *Sosialdemokratiet – Fortid, nåtid, fremtid* (Oslo: Universitetsforlaget)

Brandt, Willy 1983: *Frihet til venstre - erindringer 1930-1950* (Oslo: Cappelen)

Brandt, Willy og Lorenz, Einar 1993: *Skrifter fra eksilåra i Norge* (Oslo: Universitetsforlaget)

Bromark, Stian og Tretvoll, Halvor Finess 2009: *Sigurd Evensmo - alene blant de mange: en biografi* (Oslo: Cappelen)

Bjørnhaug, Inger m.fl. (red) 2000: *I rettferdighetens navn: LO 100 år – historiske blikk på fagbevegelsens meningsbrytninger og veivalg* (Oslo: Akribe)

Dahl, Hans Fredrik 1969: *Fra klassekamp til nasjonal samling - Arbeiderpartiet og det nasjonale spørsmål i 30 årene* (Oslo: Pax)

Dahl, Hans Fredrik 2001: *Norsk Idéhistorie, bind 5 - De store ideologienes tid – 1914-1955* (Oslo: Aschehoug)

Dahl, Ottar 1997: *Teorier om «totalitarisme» i politisk og sosial analyse* i Kjelstadli, Knut et al. (red): *Valg og vitenskap. Festskrift til Sivert Langholm* (Oslo: Den norske historiske forening). Side 78-103.

Edwards, Robert 2008: *Hvit død – Russlands krig mot Finland 1939-40* (Oslo: Vega)

Egge, Åsmund 2009: *Kirov-gåten – Mordet som utløste Stalins terror* (Oslo: Unipub)

Evensmo, Sigurd 1976: *Inn i din tid* (Oslo: Gyldendal)

Fure, Odd-Bjørn 1996: *Norsk utenrikspolitikk historie, bind 3 - Mellomkrigstid 1920-1940* (Oslo: Universitetsforlaget)

- Furre, Berge 2000: *Norsk historie 1914-2000: Industrisamfunnet – frå vokstervisse til framtidstvil* (Oslo: Det norske samlaget)
- Gleason, Abbott 1995: *Totalitarianism – The Inner History of the Cold War* (Oxford: Oxford University Press)
- Griffin, Roger 1991: *The Nature of Fascism* (London: Routledge)
- Hagtvet, Bernt 2012: *Ideologienes århundre - en personlig vandring i det 20. århundrets politiske idéhistorie* (Oslo: Dreyer)
- Halvorsen, Terje 1996: *Mellom Moskva og Berlin – Norges Kommunistiske Parti under ikke-angrepspakten mellom Sovjet-Unionen og Tyskland 23. august 1939 – 22.juni 1941* (Oslo: Falken)
- Halvorsen, Terje 2003: *Partiets salt - AUFs historie* (Oslo: Pax)
- Hedman, Elisabeth 2007: *Attentatet mot Norrskensflamman*, publisert Norrländska Socialdemokraten, nettutgave 12.09.2009: <http://www.nsd.se/nyheter/tornedalen/artikel.aspx?articleid=4867817> [Besøkt 14.03.2013].
- Hegna, Trond 1983: *Min versjon* (Oslo: Gyldendal)
- Hobsbawm, Eric 1997: *Ekstremismens tidsalder – Det 20. århundrets historie 1914-1991* (Oslo: Gyldendahl)
- Høydal, Oddvar 2009: *Trotsky i Norge – Et sår som aldri gror* (Oslo: Spartacus)
- Koestler, Arthur og Crossman, Richard H. 1949 (1950): *The God that failed* (New York: Harper)
- Lahlum, Hans Olav 2007: *Oscar Torp - en politisk biografi* (Oslo: Cappelen)
- Lahlum, Hans Olav 2009: *Haakon Lie - historien, mytene og mennesket* (Oslo: Cappelen Damm)
- Lie, Haakon 1974: *Hvem kan vi stole på? - En dokumentasjon om Norges kommunistiske parti under den tysk russiske alliansen 1939-1941* (Oslo: Tiden)
- Lie, Haakon 1980: *Loftsrydding* (Oslo: Tiden)
- Lie, Haakon 1991: *Martin Tranmæl - veiviseren* (Oslo: Tiden)
- Lorenz, Einhart 1989: *Willy Brandt i Norge - eksilåra 1933-1940* (Oslo: Tiden)

- Maurseth, Per 1987: *Arbeiderbevegelsens historie i Norge, bind tre - Gjennom kriser til makt (1920-1935)* (Oslo: Tiden)
- Nordahl, Konrad 1969: *Med LO for friheten* (Oslo: Tiden)
- Norges kommunistiske parti 1975: *Hvitboka om 1940* (Oslo: Forlaget Ny Dag)
- Olstad, Finn 1991: *Arbeiderklassens vekst og fall - hovedlinjer i 100 års norsk historie.* (Oslo: Universitetsforlaget)
- Olstad, Finn 1999: *Einar Gerhardsen - en politisk biografi* (Oslo: Universitetsforlaget)
- Overy, Richard 2004: *The Dictators – Hitler´s Germany and Stalin´s Russia* (London: Penguin)
- Pryser, Tore 1988: *Arbeiderbevegelsens historie i Norge, bind fire – Klassen og nasjonen (1935-1946)* (Oslo: Tiden)
- Scheflo, Inge; Scheflo, Olav og Brandt Willy 1974: *Olav Scheflo som politiker og menneske - 44 artikler og debattinnlegg av Olav Scheflo* (Oslo: Tiden)
- Sejersted, Francis 2005: *Sosialdemokratiets tidsalder - Norge og Sverige i det 20. århundre* (Oslo: Pax)
- Strømsøe, Thorstein 1991: *Norsk arbeidshjelp til Finland under vinterkrigen 1939/40 - sett i et nordisk perspektiv* (Trondheim: Historisk Institutt UiT)
- Strømsøe, Thorstein 1997: *Solidaritet eller nøytralitet? Norsk Finlands-politikk og opinion under Vinterkrigen 1939-40* (Trondheim: Historisk Institutt ved NTNU)
- Søbye, Espen 2010: *En mann fra forgangne århundrer – Overlege Johan Scharffenbergs liv og virke 1869-1965* (Oslo: Oktober)
- Sørensen, Øystein 2010: *Drømmen om det fullkomne samfunn* (Oslo: Aschehoug)
- Sørensen, Øystein 2012 (1983): *Fra Marx til Quisling – Fem sosialisters vei til NS* (Oslo: Dreyer)
- Zachariassen, Aksel 1964: *På forpost – Oslo Arbeidersamfund 100 år: 1864-1964* (Oslo: Oslo Arbeidersamfund)

Hovedoppgaver og masteroppgaver i historie

Daatland, Dan Dyrli 1974: «Arbeiderbladet» og Sovjetunionen 1927-1932 - en studie i Martin Tranmæl (Universitetet i Bergen)

Eidsvåg, Inge 1974: *Arbeiderpressens reaksjon på den finsk-russiske krig 1939/40* (Trondheim)

Gismervik, Anita 2006: *Arbeiderpartiet mellom idealisme og realisme - en studie av verdensoppfatningen til aktørene bak Arbeiderpartiets utenrikspolitikk mellom 1936 og 1945* (Universitetet i Oslo)

Ihle, Øivind 1964: *Den norske arbeiderbevegelse og Moskva-prosessene* (Universitetet i Oslo)

Innset, Ola 2012: *Franz Borkenau og den totalitære revolusjon* (Universitetet i Oslo)

Settemsdal, Christian 1981: *Arbeiderpressa i Trondheim sin holdning til Sovjet-samveldet 1934-40* (Trondheim)

Skaufjord, Terje 1977: *Venstreopposisjonen i Det norske arbeiderparti 1933-1940* (Universitetet i Oslo)

Smerkerud, Frode Falmark 1998: *Det norske Arbeiderpartiets ideologiske utvikling 1939-1949 – Tolkning med utgangspunkt i partiets prinsippprogrammer* (Universitetet i Oslo)

Tjelmeland, Hallvard 1982: *Avradikaliseringa av Det norske Arbeiderparti i mellomkrigstida. En historiografisk drøfting* (Universitetet i Tromsø)